

A Meta-Analysis of the Impact of Social Media on Political Subjectivity among Generation Z

Hossein Safari Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran. safari@pnu.ac.ir

Nafiseh Jaberian Assistant Professor, Department of Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran. jaberian@pnu.ac.ir

Shoresh Ak Assistant Professor, Department of Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran. s.ak@pnu.ac.ir

Article Info

Article Type:
Reserch Article

Date received:
2025/12/13

Date approved:
2026/ 03/17

ABSTRACT

The study addresses the fragmented nature of existing findings by estimating the overall magnitude of the relationship and examining the moderating effects of platform characteristics and sociopolitical context. Using a systematic review protocol, 24 eligible studies published between 2015 and 2026 were included, comprising 12 domestic and 12 international studies. Effect sizes were standardized using Pearson's correlation coefficient, and a random-effects model was employed because of substantial heterogeneity among the studies. The results indicate a positive and statistically significant relationship between social media use and political subjectivity among Generation Z ($r = 0.382$). Moderator analysis shows that this relationship is stronger on visual-interactive platforms such as Instagram and TikTok ($r = 0.412$) than on text-based and discussion-oriented platforms such as Twitter/X and Telegram ($r = 0.315$). The relationship is also stronger in politically restricted or transitional contexts ($r = 0.425$) than in more open and democratic contexts ($r = 0.350$). Egger's test ($p = 0.190$) and sensitivity analyses indicate no meaningful publication bias and confirm the robustness of the overall estimate. The findings suggest that social media functions not merely as a communication or entertainment medium but as an important arena for constructing political identity, developing agency, expressing political meanings, and engaging with public life. The study highlights the importance of platform affordances and sociopolitical context in understanding the changing nature of political subjectivity among Generation Z.

Cite this Article: Safari,H , Jaberian,N and Ak,S . (2026). Meta-analysis of the impact of virtual social networks on political subjectivity in Generation Z. *International Relations Researches*, 15(4), 165-197. doi: 10.22034/irr.2026.593344.2888

© Author(s)

Publisher: Iranian Association of International Studies

DOI: 10.22034/irr.2026.593344.2888

Introduction

The rapid expansion of digital communication has fundamentally transformed the ways in which younger generations construct identity, develop political awareness, express opinions, and participate in public life. For Generation Z, social media platforms are not merely supplementary communication channels but integral components of everyday social experience. Political information, social interaction, identity construction, cultural expression, and civic engagement increasingly occur within digitally mediated environments. This transformation raises an important theoretical and empirical question: to what extent does social media use contribute to the development of political subjectivity among Generation Z? Although a growing body of domestic and international research has examined the relationship between social media and political attitudes, participation, identity, and agency among young people, existing findings remain fragmented and sometimes inconsistent. Moreover, differences in platform characteristics and political-cultural contexts make it difficult to determine the overall magnitude and direction of this relationship. Against this background, the present study seeks to provide a systematic synthesis of the existing empirical evidence on the relationship between social media use and political subjectivity among Generation Z. Rather than examining individual platforms, countries, or forms of political participation in isolation, the study estimates the overall strength of the relationship and investigates whether it varies according to platform type and sociopolitical context. The study therefore contributes to the literature by integrating domestic and international evidence and by conceptualizing political subjectivity as a multidimensional process involving political awareness, identity formation, political expression, perceived agency, and engagement with public affairs.

Theoretical Approach

The study adopts an interdisciplinary theoretical perspective that combines insights from digital media studies, political sociology, youth studies, and theories of political agency. From this perspective, political subjectivity is understood not simply as formal political participation or conventional political behavior, but as the individual's capacity to interpret public issues, construct political identity, express political meanings, perceive oneself as an agent, and establish relationships with broader social and political processes. Social media can influence these processes by providing accessible spaces for self-expression, interpersonal interaction, identity performance, political information, symbolic communication, and collective meaning-making. This perspective moves beyond the traditional understanding of political participation as voting, membership in political organizations, or direct collective action. For Generation Z, political engagement may increasingly take the form of lifestyle politics, visual expression, symbolic practices, networked communication, and everyday forms of mediated participation. The theoretical framework also emphasizes the importance of platform affordances and

sociopolitical context. Visual-interactive platforms such as Instagram and TikTok provide particular opportunities for emotional communication, visual storytelling, identity performance, and symbolic influence, whereas text-based or discussion-oriented platforms such as Twitter/X and Telegram may facilitate more cognitive, informational, and deliberative forms of engagement. Similarly, the political environment can shape the function of social media. In politically restricted or transitional contexts, digital platforms may compensate for limitations in formal channels of communication and participation, thereby creating alternative spaces for identity expression, public awareness, and perceptions of political agency.

Methodology

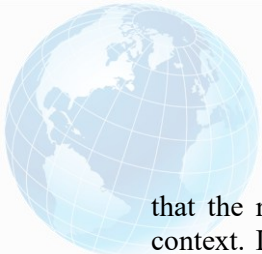
This research employed a meta-analytic methodology based on a systematic review protocol. The study population consisted of empirical domestic and international studies examining the relationship between social media use and political subjectivity or closely related dimensions of political agency and engagement among Generation Z. Following the application of predefined inclusion and exclusion criteria, 24 studies published between 2015 and 2026 were selected for analysis, comprising 12 domestic and 12 international studies.

To ensure comparability across studies, effect sizes were standardized using Pearson's correlation coefficient (r). Given the substantial heterogeneity identified among the included studies, a random-effects model was employed as the principal analytical framework. This model allows for variation in the underlying effect across studies and is therefore more appropriate than a fixed-effects model when studies differ in populations, measurements, platforms, and sociopolitical contexts.

In addition to estimating the overall effect size, subgroup and moderator analyses were conducted to examine whether the relationship varied according to platform characteristics and political-cultural context. Heterogeneity was assessed using conventional statistical indicators, while publication bias was examined through Egger's regression test. Sensitivity analyses were also performed to assess the stability and robustness of the pooled estimate and to determine whether individual studies exerted disproportionate influence on the overall findings.

Results and Discussion

The results demonstrate a positive and statistically significant relationship between social media use and political subjectivity among Generation Z. The pooled effect size was $r = 0.382$, indicating a moderate-to-upper-range association. This finding suggests that greater or more meaningful engagement with social media is generally associated with stronger political awareness, identity formation, perceived agency, political expression, and participation among Generation Z. The result challenges interpretations of social media as merely an entertainment or communication technology and supports the view that digital environments have become significant spaces for the construction of political subjectivity. The analysis also revealed substantial heterogeneity across the included studies. This heterogeneity indicates

that the relationship cannot be understood as uniform, linear, or independent of context. Instead, the strength of the relationship depends on the type of platform, patterns of use, sociopolitical environment, and operationalization of political subjectivity. Political subjectivity among Generation Z therefore appears to emerge from the interaction of technological affordances, individual experiences, cultural meanings, identity processes, and institutional environments.

The platform-based moderator analysis provides particularly important evidence. The relationship was stronger for visual-interactive platforms such as Instagram and TikTok, with an effect size of $r = 0.412$, compared with text-based and discussion-oriented platforms such as Twitter/X and Telegram, where the effect size was $r = 0.315$. This difference suggests that political subjectivity among Generation Z is increasingly constructed through multimodal and emotionally mediated forms of communication. Visual storytelling, short-form video, self-representation, symbolic expression, memes, and emotionally engaging content can transform everyday experiences and personal identities into forms of political meaning. Thus, political engagement among Generation Z may not necessarily begin with formal political knowledge or conventional ideological discussion; it can emerge through experiences of identity, emotion, recognition, representation, and participation in networked communities. The contextual moderator analysis produced an additional significant finding. The relationship between social media use and political subjectivity was stronger in politically restricted or transitional contexts ($r = 0.425$) than in more open and democratic contexts ($r = 0.350$). This finding suggests that social media may acquire additional political and social significance when conventional channels of communication and participation are limited, fragmented, or disconnected from younger generations. In such contexts, digital platforms may function as alternative spaces for expressing identity, discussing public concerns, developing political awareness, and strengthening perceptions of individual and collective agency. However, this finding should not be interpreted exclusively as evidence of direct political activism. Rather, the stronger relationship may reflect the broader role of social media in reshaping how individuals understand their position within society and their capacity to influence their social environment.

The results further demonstrate that the digital political subjectivity of Generation Z extends beyond conventional forms of political participation. Political meanings may be communicated through visual narratives, lifestyle choices, symbolic performances, memes, emotional expression, and everyday representations of the self. Consequently, political subjectivity should be conceptualized as a multidimensional and dynamic process rather than as a single behavioral outcome. Importantly, Egger's test did not indicate significant publication bias ($p = 0.190$), while the sensitivity analyses demonstrated that the removal of individual studies did not substantially alter the pooled effect. The overall result can therefore be

considered relatively robust despite the considerable heterogeneity among the studies.

Conclusions and Suggestions

The study concludes that social media use has a positive and statistically significant relationship with political subjectivity among Generation Z. With a pooled effect size of $r = 0.382$, the findings indicate that digital platforms constitute important environments for the development of political identity, agency, expression, awareness, and public engagement. Nevertheless, the relationship is neither uniform nor technologically deterministic. Platform affordances and sociopolitical contexts significantly shape its intensity and form. From a practical perspective, policymakers, educators, social scientists, and media practitioners should recognize that social media constitutes part of the everyday environment in which Generation Z develops identity and experiences political agency. Educational and civic initiatives directed toward this generation should therefore incorporate visual communication, participatory digital practices, networked interaction, and the emotional dimensions of online engagement rather than relying exclusively on conventional forms of political education.

11

Future research should move beyond predominantly correlational designs and employ longitudinal, experimental, and causal approaches to determine the direction of the relationship between social media use and political subjectivity. Greater attention should also be given to developing standardized measures of concepts such as digital political subjectivity, networked agency, and lifestyle-based political engagement. Qualitative and ethnographic studies are equally necessary for identifying the emotional, cultural, and identity-based mechanisms underlying digital participation. Finally, platform-specific research should examine how algorithms, attention economies, content formats, and platform cultures generate distinct forms of political subjectivity.

Overall, the findings suggest that political subjectivity among Generation Z is undergoing a broader transformation in the digital age, with social media functioning as one of the principal arenas in which identity, agency, political expression, and public engagement are constructed and negotiated. Understanding this transformation requires an integrated perspective that simultaneously considers technology, platform architecture, culture, political institutions, and individual experience.

Keywords: Meta-analysis; Social Media; Political Subjectivity; Generation Z; Digital Participation; Political Agency; Digital Political Engagement.

فرا تحلیل تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سوژگی سیاسی در نسل Z

حسین صفری نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. safari@pnu.ac.ir
 نفسیه جابریان استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. jaberian@pnu.ac.ir
 شورش اک استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. s.ak@pnu.ac.ir

درباره مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی کلیدواژه‌ها: فرا تحلیل، شبکه‌های اجتماعی مجازی، سوژگی سیاسی، نسل Z تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۹/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۶	پژوهش حاضر با هدف ترکیب نظام‌مند یافته‌های داخلی و بین‌المللی درباره رابطه میان استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و سوژگی سیاسی نسل Z انجام شد. با توجه به گسترش روزافزون زیست دیجیتال در میان نسل جدید و نقش فزاینده پلتفرم‌های اجتماعی در شکل‌دهی به آگاهی، هویت، بیان و مشارکت عمومی، این مطالعه کوشید برآوردی جامع از شدت و جهت این رابطه ارائه دهد. روش پژوهش از نوع فرا تحلیل بود و بر پایه الگوی مرور نظام‌مند، ۲۴ مطالعه واجد شرایط شامل ۱۲ مطالعه داخلی و ۱۲ مطالعه بین‌المللی که در فاصله سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۶ منتشر شده بودند، وارد تحلیل شدند. اندازه اثر مطالعات با استفاده از ضریب همبستگی پیرسون استانداردسازی شد و به دلیل ناهمگنی بالای مطالعات، مدل اثرات تصادفی به‌عنوان مدل اصلی تحلیل انتخاب گردید. یافته‌ها نشان داد که بین استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و سوژگی سیاسی نسل Z رابطه‌ای مثبت و معنادار وجود دارد و اندازه اثر ترکیبی این رابطه برابر با $r = 0.382$ = به دست آمد که در سطحی متوسط رو به بالا قرار می‌گیرد. نتایج تحلیل ناهمگنی نیز بیانگر تفاوت معنادار میان مطالعات بود. بررسی متغیرهای تعدیل‌کننده نشان داد که این رابطه در پلتفرم‌های بصری و تعاملی مانند اینستاگرام و تیک‌تاک ($r = 0.412$) قوی‌تر از پلتفرم‌های متنی و بحث‌محور مانند توییتر ایکس و تلگرام ($r = 0.315$) است. همچنین، دریافت‌های سیاسی محدودتر یا در حال گذار، شدت این رابطه ($r = 0.425$) بیشتر از جوامع دارای ساختار بازتر و دموکراتیک‌تر ($r = 0.350$) مشاهده شد. نتایج آزمون ایگر ($r = 0.190$) و تحلیل حساسیت نیز نشان داد که سوگیری انتشار معناداری وجود ندارد و یافته‌های پژوهش از ثبات و استحکام کافی برخوردارند. در مجموع، نتایج این فرا تحلیل نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی مجازی برای نسل Z صرفاً ابزار ارتباطی یا سرگرمی نیستند، بلکه به بستری مؤثر برای شکل‌گیری هویت، احساس عاملیت، بیان سیاسی و مشارکت در امور عمومی تبدیل شده‌اند. این یافته‌ها بر اهمیت درک چندبعدی از زیست دیجیتال نسل Z و توجه به نقش پلتفرم‌ها و زمینه‌های فرهنگی-اجتماعی در شکل‌گیری سوژگی سیاسی تأکید دارد.

استناد به این مقاله: صفری، حسین، جابریان، نفسیه و اک، شورش. (۱۴۰۴). فرا تحلیل تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سوژگی سیاسی در

نسل Z. پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۱۶۵-۱۹۷.

doi: 10.22034/irr.2026.593344.2888

© نویسنده(گان)

ناشر: انجمن ایرانی روابط بین‌الملل

امروز ما در آستانه یکی از بنیادی‌ترین چرخش‌های تاریخی در تعریف «امر سیاسی» و «کنشگری» ایستاده‌ایم. نسلی که تحت عنوان «نسل Z» (یا بومیان دیجیتال) شناخته می‌شود، نخستین گروه از کنشگران اجتماعی است که جهان را نه از ورای واسطه‌های سنتی (مانند نهاد خانواده، مدرسه و احزاب رسمی)، بلکه از درون فیلترها، الگوریتم‌ها و پلتفرم‌های بی‌مرز شبکه‌های اجتماعی مجازی تجربه و تفسیر کرده است. سوژگی سیاسی در مفهوم سنتی آن، همواره با مقولاتی چون آگاهی طبقاتی، تشکیل‌یابی نهادی، عاملیت منسجم و حضور در فضاها و فیزیکی (مانند خیابان یا پای صندوق‌های رأی) پیوند خورده بود. اما در زیست‌جهان نسل Z، سوژه سیاسی درون یک دیالکتیک پیچیده میان «عاملیت مجازی» و «انفعال ساختاری» متولد می‌شود. از یک سو، پلتفرم‌های دیجیتال ابزارهایی بی‌بدیل برای افشاگری، صدادهی به اقلیت‌ها، بسیج آنی توده‌ها و به چالش کشیدن کلان‌روایت‌های هژمونیک فراهم ساخته‌اند. از سوی دیگر، همین فضاها با حاکمیت الگوریتم‌های شخصی‌سازی‌شده و ایجاد «اتاق‌های پژواک»، به قطبی‌سازی شدید مواضع، تقلیل سیاست به «نمایش‌های زودگذر روانی-اجتماعی» و فروپاشی روایت‌های کلان جمعی دامن زده‌اند. از منظر روان‌شناختی و جامعه‌شناختی، سوژه سیاسی نسل Z مدام میان دو قطب در نوسان است: احساس توانمندی کاذب ناشی از تکثیر صدا در شبکه‌های اجتماعی، و فرسودگی ذهنی حاصل از قرار گرفتن در معرض جریان پایان‌ناپذیر بحران‌های جهانی. این وضعیت، نوعی «افسردگی اجتماعی» و سندرم بی‌قدرتی را بازتولید می‌کند که در آن، مرز میان واقعیت انضمامی زیست‌شناختی و واقعیت برساخته‌ی مجازی از بین می‌رود. چنین تحولات گسترده و شتابان فناوری در دهه‌های پایانی قرن بیستم و دهه‌های آغازین قرن بیست‌ویکم، نه تنها زیرساخت‌های ارتباطی جوامع انسانی را دگرگون کرده، بلکه مناسبات قدرت، الگوهای جامعه‌پذیری، شیوه‌های کنشگری و سازوکارهای شکل‌گیری هویت‌های فردی و جمعی را نیز بازتعریف کرده است. در کانون این تحولات، نسلی قرار دارد که در ادبیات جامعه‌شناختی با عنوان نسل Z شناخته می‌شود. این نسل معمولاً شامل افرادی است که از اواسط دهه ۱۹۹۰ تا اواخر دهه ۲۰۱۰ میلادی متولد شده‌اند و ویژگی متمایزکننده آن، هم‌زمانی رشد و شکل‌گیری شخصیت با گسترش وب، تلفن‌های هوشمند، شبکه‌های اجتماعی، پلتفرم‌های تعاملی و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی است. از این منظر، نسل Z نخستین نسلی است که تجربه زیسته روزمره آن به‌طور مستمر با جهان دیجیتال درهم‌تنیده شده و مرز میان واقعیت و مجاز برای آن، اگرچه به‌طور کامل از میان نرفته، اما بسیار سیال و انعطاف‌پذیر شده است (Sefton- & Vincent, 2020; Livingstone & Mascheroni).

(Green, 2016). در چنین شرایطی، شبکه‌های اجتماعی مجازی دیگر صرفاً ابزارهایی برای انتقال پیام یا برقراری ارتباط میان افراد نیستند؛ بلکه به محیط‌هایی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تبدیل شده‌اند که در آن‌ها هویت شکل می‌گیرد، ارزش‌ها بازتولید می‌شوند، مناسبات قدرت به چالش کشیده می‌شوند و الگوهای جدیدی از کنشگری پدیدار می‌شود. فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی، با ایجاد امکان ارتباط افقی و فوری میان کاربران، نقش مهمی در جابه‌جایی کانون‌های تولید و توزیع اطلاعات ایفا کرده‌اند. از این رو، مطالعه پیامدهای این فضا بر زندگی سیاسی نسل جدید، نیازمند توجه هم‌زمان به ابعاد ارتباطی، جامعه‌شناختی، روان‌شناختی و سیاسی آن است. در همین زمینه، بررسی اقتصاد سیاسی فضای سایبر نشان می‌دهد که فناوری‌های اطلاعاتی و شبکه‌های اجتماعی، افزون بر کارکردهای ارتباطی، با ساختارهای قدرت، اقتصاد دیجیتال و منابع قدرت ملی نیز پیوند خورده‌اند یکی از مهم‌ترین ابعاد این دگرگونی، بازتعریف فرایند شکل‌گیری سوژگی سیاسی است. سوژگی سیاسی به فرایندی اشاره دارد که طی آن فرد از یک دریافت‌کننده منفعل پیام‌های سیاسی فراتر می‌رود و به کنشگری تبدیل می‌شود که دارای آگاهی، قضاوت، هویت، ترجیحات و عاملیت سیاسی است. در رویکردهای کلاسیک، این فرایند عمدتاً از طریق نهادهای واسطه‌سنتی، مانند خانواده، نظام آموزشی، احزاب سیاسی، اتحادیه‌ها، سازمان‌های مدنی و رسانه‌های جمعی شکل می‌گرفت. در این الگو، جامعه‌پذیری سیاسی غالباً نهادمحور، سلسله‌مراتبی و نسبتاً یک‌سویه بود و افراد، ارزش‌ها و هنجارهای سیاسی را از طریق ارتباط با نهادهای رسمی درونی می‌کردند (Dennis, 1967). با این حال، گسترش فناوری‌های ارتباطی و افول نسبی مرجعیت برخی نهادهای سنتی، این الگوی کلاسیک را با تغییرات اساسی مواجه کرده است. نسل Z، سوژگی سیاسی خود را نه فقط در خانواده، مدرسه، دانشگاه یا احزاب، بلکه در بستر پلتفرم‌هایی مانند اینستاگرام، تیک‌تاک، تلگرام، ایکس، یوتیوب و دیسکورد تجربه و بازتولید می‌کند. این تحول، نشان‌دهنده گذار از جامعه‌پذیری سیاسی نهادمحور به جامعه‌پذیری شبکه‌ای و تعاملی است. بنت و سگربرگ (۲۰۱۲) این دگرگونی را گذار از «کنش جمعی» به «کنش پیوندی» می‌دانند. در کنش پیوندی، سازمان‌های متمرکز، رهبری واحد و پیام‌های ایدئولوژیک منسجم، تنها پیش‌شرط‌های کنش سیاسی نیستند؛ بلکه روایت‌های شخصی، نمادهای چندرسانه‌ای، هشتک‌ها و شبکه‌های ارتباطی سست نیز می‌توانند جریان‌های سیاسی و مدنی را شکل دهند (Loader et al., 2016; Xenos et al., 2014). از دیدگاه نخست، شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌توانند زمینه‌ساز افزایش آگاهی سیاسی، تقویت بیانگری عمومی، دسترسی به منابع اطلاعاتی متنوع و تسهیل مشارکت مدنی باشند. این رویکرد بر آن است که پلتفرم‌های دیجیتال با کاهش

انحصار رسانه‌های رسمی و فراهم کردن امکان تولید و انتشار محتوای کاربرمحور، به صداهای حاشیه‌ای فرصت دیده‌شدن می‌دهند. در این چارچوب، نسل Z می‌تواند از شبکه‌های اجتماعی برای افزایش آگاهی انتقادی، گفت‌وگو درباره مسائل عمومی، سازمان‌دهی کنش‌های مدنی و ابراز مطالبات سیاسی استفاده کند (Bowyer, 2018 & Gil de Zúñiga et al., 2014; Kahne). این مسئله در جامعه ایران اهمیت بیشتری پیدا می‌کند؛ زیرا شبکه‌های اجتماعی مجازی در سال‌های اخیر به یکی از عرصه‌های مهم شکل‌گیری افکار عمومی، بازنمایی سبک‌های زندگی، بیان مطالبات اجتماعی و مواجهه با روایت‌های رسمی تبدیل شده‌اند. پژوهش‌های انجام‌شده درباره نقش شبکه‌های اجتماعی در تحولات سیاسی و اجتماعی خاورمیانه نیز نشان داده‌اند که اینترنت و پلتفرم‌هایی مانند فیس‌بوک و توییتر می‌توانند در انتشار سریع اطلاعات، ایجاد ارتباط میان کنشگران و شکل‌دهی به بسیج‌های اجتماعی نقش داشته باشند همچنین، در پژوهشی درباره مواجهه سیاست‌گذاری جمهوری اسلامی ایران با تهدیدهای شبکه‌های اجتماعی، بر ضرورت توجه به سواد رسانه‌ای، مدیریت تهدیدهای ارتباطی و سیاست‌گذاری متناسب با تحولات فضای مجازی تأکید شده است در مقابل، رویکرد انتقادی بر محدودیت‌ها و پیامدهای منفی شبکه‌های اجتماعی تأکید می‌کند. بر اساس این رویکرد، پلتفرم‌های دیجیتال در چارچوب اقتصاد توجه و سرمایه‌داری نظارتی فعالیت می‌کنند و هدف اصلی آن‌ها، جلب حداکثری توجه کاربران، استخراج داده‌ها و تبدیل رفتارهای ارتباطی به ارزش اقتصادی است. در چنین فضایی، کنش سیاسی ممکن است از مشارکت معنادار و اثرگذار به رفتارهایی سطحی و کم‌هزینه مانند پسندیدن، بازنشر، هشتگ‌گذاری یا واکنش‌های هیجانی تقلیل یابد. این نوع مشارکت که در ادبیات پژوهشی با مفاهیمی مانند «کلیک‌گرایی» و «کنشگری سست» شناخته می‌شود، ممکن است احساس مشارکت سیاسی ایجاد کند، بی‌آنکه الزاماً به تغییر پایدار در ساختارهای قدرت منجر شود (Fuchs, 2017; Morozov, 2011).

افزون بر این، الگوریتم‌های پلتفرمی می‌توانند با شخصی‌سازی محتوا و هدایت کاربران به سمت مطالب همسو با علایق و باورهای پیشین آنان، به شکل‌گیری «حباب‌های فیلتر» و «اتاق‌های پژواک» منجر شوند. پیامد احتمالی این فرایند، افزایش قطبی‌شدن سیاسی، کاهش مواجهه با دیدگاه‌های رقیب، تضعیف گفت‌وگوی عقلانی و محدودشدن تفکر انتقادی است (Pariser, 2011; Sunstein, 2017). از این منظر، شبکه‌های اجتماعی الزاماً به تقویت سوژگی سیاسی مستقل و آگاهانه منجر نمی‌شوند؛ بلکه ممکن است نوعی سوژگی الگوریتمی و وابسته به سازوکارهای پلتفرمی ایجاد کنند.

در مطالعات مربوط به ایران نیز بر این نکته تأکید شده است که شبکه‌های اجتماعی می‌توانند هم‌زمان واجد فرصت و تهدید باشند. از یک‌سو، این شبکه‌ها امکان دسترسی به اطلاعات و ارتباط میان گروه‌های اجتماعی را افزایش می‌دهند و از سوی دیگر، انتشار اطلاعات نادرست، دست‌کاری افکار عمومی، قطبی‌شدن گفتمان‌ها و بهره‌برداری امنیتی از داده‌های کاربران را تسهیل می‌کنند. بنابراین، تحلیل نقش شبکه‌های اجتماعی در شکل‌گیری سوژگی سیاسی نسل Z، بدون توجه به ساختارهای قدرت، منطق اقتصادی پلتفرم‌ها و ملاحظات امنیتی فضای سایبر، تحلیلی ناقص خواهد بود.

مرور پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که یافته‌های تجربی درباره رابطه میان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و سوژگی سیاسی یکدست نیستند. برخی مطالعات، رابطه‌ای مثبت میان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و مؤلفه‌هایی مانند دانش سیاسی، کارآمدی سیاسی، مشارکت مدنی و بیانگری عمومی گزارش کرده‌اند (Vromen et al., 2016)، درحالی‌که برخی دیگر، این رابطه را ضعیف، غیرمعنادار یا حتی منفی دانسته‌اند (Jung et al., 2022; Boulianne, 2020). این ناهمگونی نشان می‌دهد که اثر شبکه‌های اجتماعی بر سوژگی سیاسی نسل Z، رابطه‌ای ساده و خطی نیست و احتمالاً تحت تأثیر مجموعه‌ای از متغیرهای تعدیل‌گر قرار دارد.

از جمله مهم‌ترین این متغیرها می‌توان به نوع پلتفرم، شیوه استفاده از رسانه، بافتار سیاسی و فرهنگی، سطح سواد رسانه‌ای، ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و توانایی شناختی کاربران اشاره کرد. برای نمونه، پلتفرم‌های تصویرمحور و الگوریتم‌محور، مانند اینستاگرام و تیک‌تاک، ممکن است آثار متفاوتی نسبت به پلتفرم‌های متنی و گفت‌وگومحور، مانند ایکس، داشته باشند. همچنین، رابطه میان شبکه‌های اجتماعی و سوژگی سیاسی در جوامع دارای نظام سیاسی باز، با جوامعی که با محدودیت‌های بیشتر در عرصه عمومی و رسانه‌ای مواجه‌اند، الزاماً یکسان نیست (Kligler-Vilenchik, 2021; Lane et al., & Literat, 2020). در پهنه پژوهش‌های داخلی نیز، با وجود افزایش توجه علمی به رسانه‌های اجتماعی و فضای سایبر، بسیاری از مطالعات به‌صورت مقطعی، با نمونه‌های محدود و در چارچوب‌های جغرافیایی خاص انجام شده‌اند. علاوه بر این، هنوز پژوهشی که یافته‌های انباشته مطالعات مختلف را با استفاده از روش فراتحلیل به‌صورت منسجم بررسی کند، کمتر دیده می‌شود. از این‌رو، درباره اندازه واقعی اثر شبکه‌های اجتماعی بر ابعاد مختلف سوژگی سیاسی نسل Z و نیز نقش عوامل تعدیل‌کننده، همچنان ابهام نظری و تجربی وجود دارد. بر این اساس، مسئله بنیادین پژوهش حاضر آن است که بر پایه مجموع داده‌ها و یافته‌های تجربی منتشرشده در فاصله سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۶، اندازه اثر ترکیبی شبکه‌های اجتماعی

مجازی بر سوژگی سیاسی نسل Z چقدر است؟ همچنین، آیا نوع پلتفرم رسانه‌ای و بافتار جغرافیایی - سیاسی کشور مورد مطالعه می‌توانند رابطه میان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و سوژگی سیاسی را تعدیل کنند؟ پاسخ به این پرسش‌ها از طریق یک فراتحلیل نظام‌مند می‌تواند به روشن‌شدن میزان و جهت واقعی این رابطه کمک کند و بخشی از تعارض‌های موجود در ادبیات پژوهشی را توضیح دهد. اهمیت این پژوهش تنها به حوزه نظری محدود نمی‌شود. شناخت چگونگی شکل‌گیری سوژگی سیاسی نسل Z، برای جامعه‌شناسی سیاسی، مطالعات ارتباطات، روان‌شناسی اجتماعی و پژوهش‌های روابط بین‌الملل اهمیت دارد. همچنین، نتایج آن می‌تواند برای سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان فرهنگی، نظام آموزشی و نهادهای مرتبط با حکمرانی فضای مجازی سودمند باشد؛ زیرا نسل Z در سال‌های آینده سهم بیشتری در شکل‌دهی به افکار عمومی، مشارکت مدنی، تحولات اجتماعی و جهت‌گیری‌های سیاسی جوامع خواهد داشت.

۱. چارچوب نظری

برای فهم تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سوژگی سیاسی در نسل Z، اتکا به یک دستگاه نظری تک‌ساحتی کافی نیست؛ زیرا با پدیده‌ای مواجه‌ایم که هم‌زمان در سطح گفتمان، قدرت، بازاندیشی هویتی، ساختارهای اجتماعی، فناوری‌های ارتباطی و الگوهای نوین کنش جمعی عمل می‌کند. از این‌رو، چارچوب نظری این پژوهش بر تلفیقی انتقادی از اندیشه فوکو درباره سوژه‌سازی و قدرت، نظریه ساخت‌یابی گیدنز درباره رابطه دیالکتیکی عاملیت و ساختار، منطق کنش پیوندی بنت و سگربرگ، و نیز رهیافت‌های پس‌اساخت‌گرایانه به سوژگی استوار می‌شود. این تلفیق به ما امکان می‌دهد تا نشان دهیم نسل Z در بستر شبکه‌های اجتماعی نه صرفاً مصرف‌کننده محتوا، نه صرفاً بازیگر آزاد و نه فقط قربانی ساختارهای رسانه‌ای، بلکه سوژه‌ای است که در دل مناسبات پیچیده قدرت/دانش، فناوری، بازنمایی و بازاندیشی مداوم خود را می‌سازد، بازسازی می‌کند و در عین حال توسط همان سازوکارها ساخته می‌شود. در خوانش فوکویی، سوژه امری پیشینی، طبیعی و ثابت نیست، بلکه نتیجه فرآیندهای تاریخی سوژه‌سازی است؛ فرآیندهایی که در پیوند با رژیم‌های حقیقت، تکنولوژی‌های قدرت، انضباط، مراقبت و گفتمان عمل می‌کنند (Foucault, 1982: 12; Foucault, 1977). فوکو نشان می‌دهد که انسان مدرن نه بیرون از قدرت، بلکه درون آن و از طریق آن شکل می‌گیرد. به تعبیر او، قدرت صرفاً سرکوب‌گر نیست، بلکه مولد است؛ هویت‌ها، بدن‌ها، تمایلات، دانش‌ها و شیوه‌های ادراک خود و جهان را تولید می‌کند.

این نکته برای مطالعه سوژگی سیاسی در نسل Z اهمیتی محوری دارد، زیرا شبکه‌های اجتماعی مجازی را نمی‌توان صرفاً ابزارهای خنثی انتقال پیام دانست. این پلتفرم‌ها خود نوعی تکنولوژی قدرت هستند که از طریق الگوریتم‌ها، سازوکارهای رتبه‌بندی، قابلیت رؤیت‌پذیری، معماری توجه و هنجارهای تعاملی، سوژه‌ها را در معرض اشکال خاصی از خودبیانگری، خودنظارتی و خودتنظیمی قرار می‌دهند (Buchner, 2018; 32, Fuchs, 2017: 66). از منظر فوکو، این وضعیت را می‌توان امتداد شکل‌های نوین «حکومت‌مندی» دانست؛ یعنی شیوه‌هایی که از طریق آن‌ها افراد نه با اجبار مستقیم، بلکه از راه هدایت خواسته‌ها، تنظیم رفتارها و درونی‌سازی هنجارها مدیریت می‌شوند (Foucault, 1991: 93). در شبکه‌های اجتماعی، حکومت‌مندی دیجیتال از طریق توصیه‌گرها، ترندها، بازخوردهای کمی‌شده مانند لایک و بازدید، و استانداردهای پلتفرمی عمل می‌کند. بدین ترتیب، سوژگی سیاسی نسل Z در فضایی شکل می‌گیرد که در آن هم امکان مقاومت، افشاگری و سخن‌گویی فراهم است و هم امکان انقیاد، هم‌شکل‌سازی و جذب در منطق سرمایه‌داری پلتفرمی. این دوگانگی، خوانش ساده‌انگارانه از شبکه‌های اجتماعی به مثابه ابزار آزادی‌بخش یا ابزار سلطه مطلق را ناکافی می‌سازد. سوژه سیاسی دیجیتال، در این دستگاه، محصول تنش میان انقیاد و عاملیت است؛ میان اینکه چگونه ساخته می‌شود و چگونه خود را دوباره می‌سازد. در اینجا نسبت فوکو با سیاست بسیار مهم می‌شود: سیاست نه فقط در نهاد دولت، بلکه در سطح خرد بدن‌ها، بازنمایی‌ها، زبان، عاطفه و رویه‌های روزمره عمل می‌کند. از این منظر، حتی کنش‌های به ظاهر خرد نسل Z در فضای مجازی، مانند انتخاب یک هشتگ، بازنشر یک روایت شخصی، یا امتناع از مشارکت در یک جریان غالب، می‌تواند صورت‌هایی از سوژگی سیاسی باشد، زیرا در نسبت با رژیم‌های رؤیت‌پذیری و حقیقت معنا می‌یابد (Butler, 1997; 121, Foucault, 1982: 126).

اندیشه جودیت باتلر در امتداد سنت پساساخت‌گرایی، این فهم را تعمیق می‌کند. باتلر با نقد سوژه خودبنیاد لیبرال، نشان می‌دهد که سوژه همواره درون شبکه‌های زبانی، هنجاری و قدرتی پدید می‌آید و هرگونه عاملیت نیز دقیقاً از درون همین شبکه‌ها امکان‌پذیر می‌شود، نه بیرون از آن‌ها (Butler, 1997: 86). به بیان دیگر، امکان کنش سیاسی از دل همان شرایطی برمی‌خیزد که سوژه را مقید می‌کنند. این فهم برای نسل Z اهمیت دارد، زیرا بخش زیادی از بیان سیاسی آنان در بسترهای دیجیتال از خلال کدهای فرهنگی، قالب‌های بصری، زبان میم، و سبک‌های بیانی پلتفرم‌محور صورت می‌گیرد. آنان در حالی سخن می‌گویند که زبان سخن‌گفتنشان پیشاپیش توسط منطق رسانه‌ای شکل یافته است. اما همین امر، امکان خلاقیت و برهم‌زدن هنجارها را نیز فراهم می‌کند. بنابراین، سوژگی سیاسی در عصر پلتفرم‌ها

را باید پدیده‌ای سیال، اجرایی و بازنمایانه دانست؛ چیزی که نه به صورت ذات ثابت، بلکه به شکل اجراهای مکرر، بازنمایی‌های موقعیتی و مقاومت‌های پراکنده ظهور می‌کند (Butler, 1990: 45). اگر فوکو و پس‌اساخت‌گرایان، بر بُعد گفت‌وگویی و قدرتی سوژه تأکید می‌کنند، گیدنز امکان فهم بُعد ساختاری-بازاندیشانه این مسئله را فراهم می‌آورد. در نظریه ساخت‌یابی، ساختار و عاملیت در نسبت تقابلی ساده قرار ندارند؛ ساختارها هم محدودکننده‌اند و هم توانمندساز، و کنشگران نیز در جریان عمل روزمره، ساختارها را بازتولید یا دگرگون می‌کنند (Giddens, 1984: 92).

این نگاه برای تحلیل سوژگی سیاسی نسل Z در شبکه‌های اجتماعی بسیار راهگشاست، زیرا پلتفرم‌ها را می‌توان ساختارهایی دانست که از یک سو قواعد و منابع را در اختیار کاربران قرار می‌دهند و از سوی دیگر، میدان کنش را محدود می‌سازند. نسل Z در این ساختارها فقط منفعل نیست؛ آنان از امکانات پلتفرم‌ها برای بازاندیشی هویت، سازمان‌دهی تجربه، بازنویسی روایت‌های شخصی و ساختن احساس عاملیت سیاسی استفاده می‌کنند. مفهوم «بازاندیشی خود» در اندیشه گیدنز به‌ویژه در اینجا اهمیت می‌یابد. در مدرنیته متأخر، هویت دیگر میراثی ثابت و ازپیش‌داده‌شده نیست، بلکه پروژه‌ای بازاندیشانه است که فرد باید به‌طور مداوم آن را بسازد، روایت کند و در معرض بازنگری قرار دهد (Giddens, 1991: 72). شبکه‌های اجتماعی این فرآیند را تشدید کرده‌اند. نسل Z به‌طور مداوم خود را پست می‌کند، روایت می‌کند، حذف می‌کند، بازتعریف می‌کند و از خلال همین فرایندهای بازنمایی مکرر، نه فقط هویت شخصی، بلکه جایگاه سیاسی خود را نیز می‌سازد.

در این چارچوب، سوژگی سیاسی را می‌توان بخشی از پروژه بازاندیشانه خود دانست؛ پروژه‌ای که در آن، موضع‌گیری سیاسی، حساسیت اجتماعی، دغدغه عدالت، هویت جمعی و تجربه‌های رنج یا تبعیض در قالب روایت‌های شخصی و جمعی در فضای دیجیتال بازتولید می‌شوند. با این حال، ساختارهای دیجیتال صرفاً امکانات تکنیکی نیستند؛ آن‌ها قواعدی دارند که بر کنش تأثیر می‌گذارند. الگوریتم‌ها برخی صداها را برجسته و برخی را نامرئی می‌کنند، برخی سبک‌های بیان را تشویق و برخی دیگر را نامطلوب می‌سازند. از این رو، در تفسیر گیدنزی نیز باید توجه داشت که عاملیت نسل Z همواره درون محدودیت‌های ساختاری پلتفرم‌ها تحقق می‌یابد. آنان می‌توانند از منابع دیجیتال برای ساخت سوژگی سیاسی بهره بگیرند، اما این بهره‌گیری هرگز خارج از منطق ساختاری شبکه‌ها نیست. همین پیوند دوگانه میان محدودیت و توانمندسازی، به فهم پیچیدگی کنش سیاسی نسل Z کمک می‌کند. بنت و سگربرگ این بحث را یک گام جلوتر می‌برند و با طرح منطق «کنش پیوندی» نشان می‌دهند که در عصر رسانه‌های

دیجیتال، الگوهای کنش سیاسی از صورت‌های سنتی سازمان‌یافته و نهادمحور به شکل‌های شخصی‌سازی‌شده، شبکه‌ای و انعطاف‌پذیر تغییر یافته‌اند (Segerberg, 2012: 87). در کنش جمعی کلاسیک، سازمان‌ها، احزاب و جنبش‌ها نقش اصلی را در تولید چارچوب معنایی، بسیج منابع و سازمان‌دهی مشارکت ایفا می‌کردند. اما در کنش پیوندی، افراد از طریق اشتراک‌گذاری روایت‌های شخصی، پیوند خوردن حول نمادهای سیال و مشارکت در کمپین‌های شبکه‌ای بدون نیاز به عضویت تشکیلاتی، به میدان سیاست وارد می‌شوند. این منطق به‌طور خاص با نسل Z تناسب دارد، زیرا این نسل بیش از نسل‌های پیشین به بیان فردی، اصالت تجربه شخصی، سرعت ارتباطی، مشارکت انعطاف‌پذیر و هویت‌های غیرسخت‌گرایش دارد (Vromen et al., 2016; Loader et al., 2016: 231). سیاست برای نسل Z غالباً نه از مسیر سازمان رسمی، بلکه از خلال تجربه زیسته، اخلاق روزمره، مسئله‌مندی بدن، جنسیت، محیط‌زیست، نابرابری، سبک زندگی و عدالت بازشناسی می‌شود.

در اینجا باید توجه داشت که کنش پیوندی صرفاً یک تغییر رسانه‌ای نیست، بلکه نشانه تحول در خودِ سوژگی سیاسی است. در این الگو، سوژه سیاسی دیگر لزوماً شهروند ایدئولوژیک عضو حزب یا جنبش نیست، بلکه فردی است که از طریق بازنمایی خویشتن، اتصال شبکه‌ای و مشارکت موقعیتی وارد میدان عمومی می‌شود. این امر، همزمان ظرفیت‌های توانمندساز و آسیب‌پذیری‌های جدیدی ایجاد می‌کند. از یک سو، افراد بیشتری می‌توانند با هزینه کمتر، بدون موانع سازمانی و از موضع تجربیات خاص خود وارد گفت‌وگوی سیاسی شوند. از سوی دیگر، همین منطق شخصی‌سازی‌شده می‌تواند به شکندگی تعهد، زودگذری بسیج، سطحی‌شدن مباحث و وابستگی شدید به منطق پلتفرم‌ها بینجامد (Bennett & Segerberg, 2013: 72; Dean, 2010: 92). بنابراین، چارچوب بنت و سگربرگ برای این پژوهش اهمیت مضاعف دارد، زیرا نشان می‌دهد که چگونه شبکه‌های اجتماعی نه فقط کانال انتقال پیام، بلکه معماری نوع خاصی از سوژگی سیاسی‌اند؛ سوژگی‌ای که در آن، فردیت و اتصال، شخصی‌سازی و جمع‌شدن، و تجربه شخصی و امر عمومی درهم می‌آمیزند. رهیافت‌های پساساخت‌گرایانه به سوژگی، به‌ویژه در آثار لاکلائو و موفه، و نیز در سنت تحلیل گفتمان انتقادی، امکان تکمیل این تصویر را فراهم می‌کنند. در این دیدگاه، هویت و سوژگی سیاسی نه بر پایه جوهر ثابت، بلکه بر اساس مفصل‌بندی‌های گفتمانی، تفاوت‌ها، حذف‌ها و مرزبندی‌های نمادین شکل می‌گیرند (Mouffe, 1985: 172). به این معنا، «نسل Z» خود نه یک واقعیت طبیعی و یکدست، بلکه یک برساخت گفتمانی است که از خلال دسته‌بندی‌های رسانه‌ای، پژوهشی، بازاری و سیاسی معنا می‌گیرد. همچنین «سوژگی سیاسی» نسل Z در شبکه‌های

اجتماعی حاصل مفصل‌بندی موقت میان نشانه‌هایی چون عدالت، آزادی، بدن، سبک زندگی، اصالت، مقاومت، سلامت روان، محیط‌زیست و برابری است. این نگاه کمک می‌کند تا از ذات‌گرایی درباره نسل Z پرهیز شود و به‌جای آن، به فرایندهای معنابخشی، نام‌گذاری و بازنمایی توجه شود. نسل Z در شبکه‌های اجتماعی از خلال گفتمان‌ها به خود و جهان معنا می‌دهد و در عین حال، در کشاکش میان گفتمان‌های مسلط و مقاومت‌گر، خود را به‌مثابه سوژه سیاسی مفصل‌بندی می‌کند.

از منظر پس‌اساخت‌گرایی، اهمیت پلتفرم‌ها در این است که آن‌ها میدان‌هایی برای نبرد گفتمانی‌اند. هر هشتگ، هر ترند، هر ویدئوی وایرال و هر روایت شخصی، می‌تواند بخشی از مبارزه بر سر تعریف واقعیت، مشروعیت‌بخشی به یک تجربه و نام‌گذاری یک مسئله باشد. از این جهت، سوژگی سیاسی نسل Z را نمی‌توان صرفاً به مشارکت رسمی یا آگاهی شناختی تقلیل داد؛ بلکه باید آن را در سطح عاطفه، بازنمایی، زبان، اجرا و تعلق نمادین نیز بررسی کرد. این مسئله به‌ویژه در عصر پلتفرم‌هایی چون تیک‌تاک و اینستاگرام اهمیت می‌یابد که امر سیاسی را نه فقط از خلال متن، بلکه از خلال تصویر، صدا، بدن، ریتم، طنز و میم بازتولید می‌کنند (Kligler-Vilenchik, 2021 & Literat). در چنین فضایی، سوژگی سیاسی می‌تواند واجد اشکال نوینی از حضور باشد که در چارچوب‌های سنتی سنجش مشارکت سیاسی به‌سادگی قابل مشاهده نیست.

از تلفیق این سنت‌های نظری، می‌توان به یک نتیجه تحلیلی مهم رسید: شبکه‌های اجتماعی مجازی را باید هم‌زمان به‌مثابه میدان قدرت، ساختار کنش، فناوری بازاندیشی و بستر مفصل‌بندی گفتمانی فهم کرد. در این چارچوب، نسل Z نه قربانی مطلق الگوریتم‌هاست، نه کنشگر کاملاً خودمختار. آنان در فضای بینابینی قدرت و مقاومت، ساختار و عاملیت، انضباط و خلاقیت، و شخصی‌سازی و جمعی‌شدن قرار دارند. سوژگی سیاسی آنان درون فرایندهای الگوریتمی و گفتمانی ساخته می‌شود، اما در همان حال می‌تواند از خلال بازنمایی خویشتن، تولید روایت، اتصال شبکه‌ای و مقاومت نمادین، نظم مسلط را نیز به چالش بکشد. به بیان دیگر، شبکه‌های اجتماعی برای نسل Z نه فقط ابزاری برای بیان مواضع سیاسی، بلکه محیطی برای «شدن» سیاسی‌اند. آنان در این محیط یاد می‌گیرند چه چیز را مسئله سیاسی بدانند، چگونه نسبت خود را با امر عمومی تعریف کنند، کدام تجربه را قابل بیان و مشروع تصور کنند، و از چه زبان و فرمی برای کنشگری استفاده نمایند.

در جمع‌بندی نظری می‌توان گفت که رابطه شبکه‌های اجتماعی مجازی و سوژگی سیاسی، رابطه‌ای پیچیده، دوسویه و مبتنی بر تنش هم‌زمان میان قدرت و مقاومت، ساختار و عاملیت، فردیت و جمع‌بودگی

است. از منظر فوکو، سوژه سیاسی ماهیتی طبیعی و پیشینی ندارد، بلکه درون رژیم‌های حقیقت، گفتمان‌ها و تکنولوژی‌های قدرت ساخته می‌شود؛ بنابراین، پلتفرم‌های دیجیتال را نمی‌توان ابزارهایی خنثی دانست، زیرا الگوریتم‌ها، سازوکارهای رتبه‌بندی، معماری توجه، شاخص‌هایی مانند لایک و بازدید و قواعد رؤیت‌پذیری، کاربران را به خودبیانگری، خودنظارتی و تنظیم رفتار سوق می‌دهند و نوعی حکومت‌مندی دیجیتال را پدید می‌آورند. بااین‌حال، قدرت پلتفرمی صرفاً سرکوبگر نیست، بلکه همان‌گونه که فوکو و باتلر نشان می‌دهند، در کنار مقیدکردن سوژه، امکان عاملیت، بازتعریف خویشتن و مقاومت را نیز فراهم می‌کند؛ ازاین‌رو، نسل Z می‌تواند با استفاده از هشتگ‌ها، روایت‌های شخصی، میم‌ها، تصاویر، ویدئوها و کنش‌های روزمره، هنجارهای مسلط را بازتفسیر یا مختل سازد و هویت سیاسی خود را به‌صورت سیال، اجرایی و موقعیتی بازسازی کند. در چارچوب نظریه ساخت‌یابی گیدنز نیز شبکه‌های اجتماعی ساختارهایی دوجبه‌ای‌اند که از یک سو، به‌واسطه قواعد فنی و الگوریتمی، میدان کنش را محدود و برخی صداها را برجسته یا نامرئی می‌کنند و از سوی دیگر، منابع لازم برای بازاندیشی هویت، سازمان‌دهی تجربه و شکل‌دادن به عاملیت سیاسی را در اختیار کاربران قرار می‌دهند؛ بدین‌ترتیب، سوژگی سیاسی نسل Z بخشی از پروژه بازاندیشانه خود است که طی آن فرد به‌طور مستمر جایگاه اجتماعی و سیاسی خویش را روایت، اصلاح و بازتعریف می‌کند. نظریه «کنش پیوندی» بنت و سگربرگ نیز نشان می‌دهد که این سوژگی از الگوی سنتی، سازمان‌محور و ایدئولوژیک فاصله گرفته و به سوی مشارکت‌های شخصی‌سازی‌شده، شبکه‌ای، انعطاف‌پذیر و مبتنی بر تجربه زیسته حرکت کرده است؛ مشارکت‌هایی که بدون عضویت رسمی در احزاب و جنبش‌ها و از طریق اتصال روایت‌های فردی به مسائل عمومی مانند عدالت، جنسیت، بدن، محیط‌زیست، نابرابری و سلامت روان شکل می‌گیرند، هرچند ممکن است با شکنندگی تعهد، زودگذری بسیج و سطحی‌شدن مباحث همراه باشند. سرانجام، از دیدگاه لاکلائو و موفه و رهیافت‌های پساساخت‌گرایانه، نه «نسل Z» و نه «سوژگی سیاسی» آن، واقعیت‌هایی ثابت و یکدست نیستند، بلکه در جریان مفصل‌بندی‌های گفتمانی، مرزبندی‌های نمادین و منازعه بر سر تعریف واقعیت ساخته می‌شوند؛ بر این اساس، شبکه‌های اجتماعی میدان نبرد گفتمان‌هایی‌اند که در آن‌ها هر هشتگ، ترند، روایت شخصی یا محتوای وایرال می‌تواند تجربه‌ای را به رسمیت بشناسد، مسئله‌ای را نام‌گذاری کند و مرزهای امر سیاسی را تغییر دهد. در نتیجه، سوژگی سیاسی نسل Z در شبکه‌های مجازی را باید فرایندی پویا، چندلایه و ناتمام دانست که در تقاطع منطق پلتفرم، قدرت الگوریتمی، بازاندیشی هویت، بیان شخصی، عواطف جمعی و مبارزات گفتمانی شکل

می‌گیرد و هم‌زمان ظرفیت رهایی، مقاومت و مشارکت را در کنار امکان نظارت، هم‌شکل‌سازی، کالایی‌شدن و انقیاد در خود جای می‌دهد.

۲. پیشینه تحقیق

تحلیل و واکاوی انتقادی پیشینه پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه رابطه میان فناوری‌های نوین ارتباطی و عاملیت سیاسی نسل جدید، آشکارکننده الگوهای رفتاری، جهت‌گیری‌های روش‌شناختی و شکاف‌های نظری عمیقی است که در طول دو دهه گذشته شکل گرفته‌اند. ادبیات پژوهشی در این پهنه مطالعاتی را می‌توان از نظر سیر تطور تاریخی و تحول پارادایمی به سه دوره کلی تقسیم نمود، هرچند که در تمامی این دوره‌ها مرزهای نظری میان رویکردهای خوش‌بینانه، بدبینانه و بینابینی همواره در کشاکش بوده‌اند. در دهه‌های آغازین رواج اینترنت و وب‌سایت‌های اولیه، بخش عمده‌ای از مطالعات تجربی تحت تأثیر فرضیه «برابرسازی» (Equalization Hypothesis) قرار داشتند؛ فرضیه‌ای که استدلال می‌کرد رسانه‌های دیجیتال با کاهش هزینه‌های دسترسی به اطلاعات و از بین بردن موانع فیزیکی مشارکت، تفاوت‌های ساختاری میان طبقات اجتماعی و گروه‌های سنی را در زمینه مشارکت سیاسی از میان برمی‌دارند و به بازتولید شهروندانی فعال و توانمند در مناطق حاشیه‌ای منجر می‌شوند (Resnick, 2000: 64). با این حال، با گذشت زمان و تجاری شدن فضای وب و ظهور پلتفرم‌های انحصاری، فرضیه «عادی‌سازی» (Normalization Hypothesis) مطرح گردید که بر اساس آن، نابرابری‌های دنیای واقعی (نظیر سرمایه فرهنگی، پایگاه اقتصادی-اجتماعی و جنسیت) به فضای مجازی نیز سرریز شده و کاربران فعال در دنیای واقعی، پلتفرم‌های دیجیتال را نیز به انحصار خود درآورده‌اند، بدون اینکه تغییر بنیادینی در توزیع قدرت یا سوژگی سیاسی طبقات حاشیه‌ای و جوانان غیرفعال رخ داده باشد (Resnick, & Margolis, 2000; Xenos et al., 2014).

با ورود پلتفرم‌های تعاملی و الگوریتم‌محور وب ۲.۰ در اواسط دهه ۲۰۱۰، مطالعات تجربی وارد فاز جدیدی شدند که تمرکز اصلی آن‌ها بر رفتارهای سیاسی جوانان و به‌ویژه نسل Z قرار گرفت. در این دوره، پژوهش‌های متعددی تلاش کردند تا اندازه اثر استفاده از این شبکه‌ها را بر شاخص‌های سوژگی سیاسی نظیر مشارکت آفلاین و آنلاین، دانش سیاسی و کارآمدی سیاسی بسنجند. برای نمونه، در یک مطالعه فراتحلیل جامع که توسط بولین (Boulianne, 2015) بر روی بیش از ۱۰۰ مطالعه تجربی انجام شد، یافته‌ها نشان داد که اگرچه همبستگی مثبتی میان مصرف رسانه‌های اجتماعی و مشارکت سیاسی وجود دارد، اما میانگین اندازه اثر ترکیبی حاصله بسیار کوچک و در حد ضعیف تا متوسط است. بولین

در فراتحلیل‌های بعدی خود (Boulianne, 2020) با بررسی مطالعات طولی و پانل مشخص ساخت که این رابطه در طول زمان دستخوش نوسان بوده و نوع طراحی متدولوژیک پژوهش‌ها (مقطعی در برابر طولی) تأثیر زیادی بر برآورد میزان اثرگذاری دارد، به‌طوری‌که مطالعات مقطعی معمولاً اندازه اثر را بزرگتر از واقعیت برآورد می‌کنند. در مسیری مشابه، گیل د زونیکا و همکاران (Gil de Zúñiga et al., 2014) مدلی موسوم به «مدل واسطه‌ای رسانه‌های اجتماعی» (Social Media Mediation Model) را توسعه دادند که نشان می‌داد استفاده از رسانه‌های اجتماعی برای کسب اخبار به شکل‌گیری گفت‌وگوهای سیاسی آنلاین می‌انجامد و این گفت‌وگوها به نوبه خود، کارآمدی سیاسی و مشارکت مدنی را تقویت می‌کنند. این یافته‌ها توسط پژوهشگران دیگری همچون کهن و بویر (Bowyer and Kahne : 2018) تایید شد؛ آن‌ها نشان دادند که درگیری جوانان در فعالیت‌های سیاسی دیجیتال، پیش‌بینی‌کننده قوی کنشگری‌های مدنی و سیاسی در دنیای واقعی است.

در بافتار پژوهش‌های داخلی ایران نیز، روند مشابهی از تحلیل رفتارهای سیاسی جوانان در فضای مجازی شکل گرفته است، هرچند که پویایی‌های خاص سیاسی و اجتماعی جامعه ایران، نتایج منحصر به فردی را رقم زده است. صفری (۱۳۹۹) در پژوهشی تجربی بر روی نسل جوان نشان داد که چگونه تلگرام و اینستاگرام به فضاهای جایگزین برای ابراز هویت مدنی و مقاومت‌های روزمره تبدیل شده‌اند؛ فضاهایی که در آن‌ها مرز میان امر شخصی و امر سیاسی کمرنگ شده است. همچنین، حسینی و یوسفی (۱۴۰۱) با بررسی رابطه میان مصرف رسانه‌ای پلتفرمی و مشارکت مدنی دریافتند که شبکه‌های اجتماعی مجازی نقشی تعدیل‌کننده در کاهش احساس بی‌قدرتی سیاسی در بین دانشجویان ایفا می‌کنند. با این حال، زارعی (۱۴۰۳) با رویکردی آسیب‌شناختی استدلال می‌کند که غلبه رفتارهای عاطفی، برخوردهای واکنشی و مواجهه‌های توده‌ای با اخبار در فضای مجازی، به نوعی قطبی‌شدن کاذب جامعه‌پذیری سیاسی جوانان دامن زده است؛ امری که به جای بازتولید سوژه‌های سیاسی آگاه و عقلانی، به تکوین سوژه‌هایی هیجانی و فاقد عمق تاریخی منجر می‌شود. عمادی (۱۴۰۲) نیز در تحلیل جامعه‌شناختی کنشگری آنلاین جوانان، به نقش پدیده فیلترینگ و دور زدن آن اشاره می‌کند که خود به عنوان یک کنش سیاسی روزمره و مقاومتی نمادین در برابر ساختارهای نظارتی تجربه می‌شود.

بخش دیگری از پیشینه پژوهشی، بر پیامدهای منفی و محدودیت‌های ساختاری پلتفرم‌ها متمرکز شده است. نظریه پردازان منتقدی چون فوکس (Fuchs, 2017) و مروزوف (Morozov, 2011) بر این باورند که خوش‌بینی اولیه نسبت به توانمندسازی سیاسی از طریق وب، با واقعیت‌های اقتصادی-سیاسی اینترنت

در تضاد است. مروزوف اصطلاحات «سایبر-شکاکیت» (Cyber-skepticism) و «کلیک‌گرایی» (Clicktivism) را برای توصیف این پدیده به کار می‌برد؛ شرایطی که در آن کاربران گمان می‌کنند با امضای طومارهای آنلاین یا هشتگ زدن در حال تغییر جهان هستند، در حالی که این کنشگری‌های سطحی تنها به سوپاپ اطمینانی برای تخلیه انرژی‌های سیاسی تبدیل شده و بقای ساختارهای قدرت را تضمین می‌کند. علاوه بر این، پژوهش‌های مرتبط با «اتاق‌های پژواک» و «حباب‌های فیلتر» که توسط سانستین (Sunstein, 2017) و پارایزر (Pariser, 2011) تئوریزه شده‌اند، نشان می‌دهند الگوریتم‌های پلتفرم‌ها با شخصی‌سازی جریان اطلاعات، مانع از مواجهه کاربران با دیدگاه‌های مخالف شده و بدین ترتیب، مدارا و گفت‌وگوی دموکراتیک را در میان نسل جدید فرسایش می‌دهند. این یافته‌ها توسط مطالعات تجربی متعددی که رفتارهای کاربران را در توییتر و تیک‌تاک تحلیل کرده‌اند، تایید شده است؛ این مطالعات نشان می‌دهند که چگونه قطبی‌شدن عاطفی (Affective Polarization) در بستر شبکه‌های اجتماعی تشدید می‌شود (Iyengar et al., 2019).

جمع‌بندی و تحلیل انتقادی این پیشینه انباشته، وجود سه شکاف و چالش اساسی را در ادبیات موجود برملا می‌سازد. نخست، تعارض شدید متدولوژیک و تجربی است؛ پژوهش‌های منفرد به دلیل محدودیت‌های جغرافیایی، نمونه‌گیری و ابزار سنجش، نتایجی بسیار ناهمگون و متناقض ارائه داده‌اند که تصمیم‌گیری درباره جهت و قدرت واقعی رابطه را غیرممکن می‌سازد. دوم، کم‌توجهی به متغیرهای تعدیل‌کننده کلیدی نظیر تفاوت‌های ساختاری پلتفرم‌ها (متنی در برابر تصویری/ویدئویی کوتاه) و بافتارهای سیاسی (دموکراسی‌های مستقر در برابر ساختارهای در حال گذار یا محدود) است؛ پدیده‌ای که نشان می‌دهد یک نظریه واحد ارتباطی نمی‌تواند به سادگی به تمامی جوامع تعمیم یابد. سومین شکاف، فقدان انسجام نظری در پیوند دادن مفاهیم خرد کنشگری با کلان‌ساختارهای پلتفرمی است. پژوهش پیش‌رو از طریق روش فراتحلیل و با تمرکز بر بازه زمانی ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۶، درصدد است با ادغام متدولوژیک یافته‌های تجربی و تحلیل نقش تعدیل‌کننده‌ها، تصویری یکپارچه، دقیق و چندبعدی از اندازه اثر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سوژگی سیاسی نسل Z ارائه دهد و این شکاف‌های سه‌گانه را پوشش دهد.

۳. روش شناسی

روش شناسی پژوهش حاضر بر منطق فراتحلیل کمی استوار است؛ رویکردی که با هدف یکپارچه‌سازی نظام‌مند یافته‌های پژوهش‌های تجربی مستقل و برآورد اندازه اثر ترکیبی میان متغیرها به کار می‌رود. از

آنجا که مطالعات انجام شده درباره تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سوژگی سیاسی نسل Z از نظر جامعه آماری، نوع پلتفرم، شاخص‌های سنجش سوژگی سیاسی، بافتار فرهنگی-سیاسی، ابزارهای اندازه‌گیری و روش‌های آماری تفاوت‌های قابل توجهی دارند، استفاده از فراتحلیل امکان می‌دهد تا از سطح داوری‌های پراکنده و توصیفی فراتر رفته و تصویری کمی، دقیق و قابل مقایسه از جهت و شدت رابطه میان شبکه‌های اجتماعی مجازی و سوژگی سیاسی ارائه شود. فراتحلیل در این معنا نه صرفاً مرور ادبیات، بلکه نوعی تحلیل ثانویه مبتنی بر داده‌های آماری مطالعات پیشین است که به پژوهشگر اجازه می‌دهد اندازه اثرهای گزارش شده در پژوهش‌های متعدد را به شاخصی مشترک تبدیل کرده و سپس با لحاظ وزن آماری هر مطالعه، برآوردی تجمیعی از اثر واقعی به دست آورد (Borenstein et al., 2009; Cooper et al., 2019). در پژوهش حاضر، فرایند شناسایی، غربالگری، انتخاب و تحلیل مطالعات بر اساس منطق راهنمای PRISMA طراحی شده؛ الگویی که برای افزایش شفافیت، بازتولیدپذیری و دقت روش‌شناختی در مرورهای نظام‌مند و فراتحلیل‌ها به کار می‌رود (Moher et al., 2009; Page et al., 2021). بر این اساس، ابتدا دامنه مفهومی پژوهش به گونه‌ای تعریف می‌شود که مطالعات مرتبط با رابطه میان «استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی» و «ابعاد سوژگی سیاسی نسل Z» را دربر گیرد. در این پژوهش، شبکه‌های اجتماعی مجازی به پلتفرم‌هایی اطلاق می‌شود که بر تعامل کاربرمحور، تولید و بازنشر محتوا، شبکه‌سازی اجتماعی، الگوریتم‌های توصیه‌گر و امکان مشارکت ارتباطی دوسویه یا چندسویه مبتنی‌اند؛ مانند اینستاگرام، تلگرام، توئیتر/ایکس، تیک‌تاک، یوتیوب، فیس‌بوک، دیسکورد، ردیت و پلتفرم‌های مشابه. سوژگی سیاسی نیز در معنایی چندبعدی در نظر گرفته می‌شود و صرفاً به مشارکت رسمی انتخاباتی محدود نمی‌گردد، بلکه شاخص‌هایی چون آگاهی سیاسی، علاقه سیاسی، کارآمدی سیاسی درونی و بیرونی، بیان سیاسی آنلاین، مشارکت مدنی، حساسیت نسبت به مسائل عمومی، درگیری با اخبار سیاسی، هویت سیاسی، کنشگری دیجیتال، آمادگی برای مشارکت جمعی، احساس عاملیت سیاسی و صورت‌های نوین مشارکت پیوندی را شامل می‌شود (Bennett & Bowyer, 2018; Loader et al., 2016 & Segerberg, 2012; Kahne). جامعه آماری این فراتحلیل را پژوهش‌های تجربی کمی یا ترکیبی تشکیل می‌دهد که از سال ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۶ درباره ارتباط میان شبکه‌های اجتماعی مجازی و سوژگی سیاسی نسل Z یا گروه‌های سنی نزدیک به آن منتشر شده‌اند. انتخاب سال ۲۰۱۵ به عنوان نقطه آغاز از آن جهت موجه است که از این دوره به بعد، نسل Z به تدریج به گروهی قابل مشاهده در مطالعات سیاسی و رسانه‌ای تبدیل شد و هم‌زمان، پلتفرم‌های موبایلی،

تصویرمحور و الگوریتمی نقش برجسته‌تری در جامعه‌پذیری سیاسی جوانان پیدا کردند. همچنین تا سال ۲۰۲۶، ادبیات پژوهشی این حوزه به اندازه‌ای انباشته شده است که امکان تحلیل ترکیبی و بررسی متغیرهای تعدیل‌کننده فراهم گردد. در این بازه زمانی، مطالعاتی واجد شرایط ورود به فراتحلیل محسوب می‌شوند که اولاً رابطه‌ای آماری میان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و یکی از ابعاد سوژگی سیاسی گزارش کرده باشند؛ ثانیاً جامعه آماری آنان شامل نوجوانان، جوانان، دانشجویان یا کاربران در محدوده نسلی Z باشد؛ ثالثاً اطلاعات لازم برای محاسبه اندازه اثر مانند ضریب همبستگی، نسبت شانس، میانگین و انحراف معیار، آماره‌های t ، F ، X^2 ، بتا یا سایر شاخص‌های قابل تبدیل به اندازه اثر را ارائه کرده باشند؛ و رابعاً از حداقل استانداردهای روش‌شناختی مانند گزارش حجم نمونه، شیوه نمونه‌گیری، ابزار سنجش و نتایج آماری برخوردار باشند. در مقابل، مطالعات صرفاً نظری، مقالات مروری غیرنظام‌مند، یادداشت‌های تحلیلی، گزارش‌های خبری، پژوهش‌های کیفی فاقد داده قابل تبدیل به اندازه اثر، پایان‌نامه‌های بدون دسترسی به اطلاعات آماری کافی و مطالعاتی که گروه سنی آنان با نسل Z قابل تفکیک نباشد، از تحلیل نهایی کنار گذاشته می‌شوند.

جست‌وجوی منابع در این پژوهش به صورت چندمرحله‌ای و چندپایگاهی انجام شده تا سوگیری ناشی از محدود شدن به یک زبان، یک پایگاه یا یک سنت علمی کاهش یابد. برای منابع بین‌المللی، پایگاه‌هایی مانند Scopus، Web of Science، PubMed در صورت ارتباط با حوزه سلامت سیاسی و روانی جوانان، ERIC برای مطالعات آموزشی و جوانان، PsycINFO برای مطالعات روان‌شناختی، Communication Sage، Francis & Taylor، SpringerLink، ScienceDirect، ProQuest، Mass Media Complete & Journals و Google Scholar استفاده گردیده‌اند. برای منابع فارسی نیز پایگاه‌هایی مانند نورمگز، مگیران، SID، ایرانداک، پرتال جامع علوم انسانی و پایگاه‌های نشریات دانشگاهی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. کلیدواژه‌های جست‌وجو در زبان انگلیسی ترکیبی از اصطلاحاتی مانند “social media”، “online social networks”، “digital media”، “Instagram”، “TikTok”، “Twitter”، “Telegram”، “political subjectivity”، “political agency”، “political participation”، “civic engagement”، “political efficacy”، “political expression”، “youth”، “adolescents”، “Generation Z” و “Gen Z” بوده است. در زبان فارسی نیز ترکیب‌هایی مانند «شبکه‌های اجتماعی مجازی»، «رسانه‌های اجتماعی»، «فضای مجازی»، «نسل Z»، «نسل زد»، «جوانان»، «سوژگی سیاسی»، «عاملیت سیاسی»، «مشارکت سیاسی»، «مشارکت مدنی»، «کارآمدی سیاسی»، «کنشگری آنلاین»، «کنشگری دیجیتال» و «بیان سیاسی»

بکار رفته اند. پس از استخراج اولیه منابع، همه رکوردها در یک نرم افزار مدیریت منابع مانند EndNote وارد می شوند و موارد تکراری حذف می گردند. سپس عنوان و چکیده مطالعات بر اساس معیارهای ورود و خروج بررسی می شود. در مرحله بعد، متن کامل مطالعات منتخب خوانده می شود و تنها پژوهش هایی وارد فراتحلیل نهایی می شوند که داده های آماری کافی برای محاسبه اندازه اثر داشته باشند. برای افزایش اعتبار فرایند انتخاب، بهتر است غربالگری توسط دو کدگذار مستقل انجام شود و میزان توافق آنان با شاخص کاپای کوهن محاسبه گردد. مقدار کاپای بالاتر از ۰.۷۰ معمولاً نشان دهنده توافق قابل قبول و مقدار بالاتر از ۰.۸۰ نشان دهنده توافق مطلوب تلقی می شود (Cohen, 1960; McHugh, 2012). در موارد اختلاف، تصمیم نهایی از طریق بحث مشترک یا داوری پژوهشگر سوم اتخاذ می شود. این سازوکار موجب می شود ورود یا خروج مطالعات تابع داوری فردی و سلیقه ای نباشد و قابلیت بازبینی علمی پژوهش افزایش یابد.

در مرحله کدگذاری، برای هر مطالعه مجموعه ای از اطلاعات کتاب شناختی، روش شناختی و آماری استخراج می شود. اطلاعات کتاب شناختی شامل نام نویسنده یا نویسندگان، سال انتشار، کشور یا منطقه جغرافیایی، زبان انتشار و نوع منبع است. اطلاعات روش شناختی شامل نوع طراحی پژوهش، حجم نمونه، دامنه سنی، جنسیت، نوع نمونه گیری، ابزار سنجش، نوع پلتفرم مورد مطالعه، شاخص های استفاده از شبکه های اجتماعی و ابعاد سوژگی سیاسی است. اطلاعات آماری نیز شامل ضرایب همبستگی، ضرایب رگرسیونی، آماره های آزمون، میانگین ها، انحراف معیارها، فاصله اطمینان ها و سطح معناداری است. در صورتی که یک مطالعه چندین اندازه اثر مستقل گزارش کرده باشد، بسته به ساختار داده ها یا میانگین اندازه اثرها محاسبه می شود یا از روش های مناسب برای وابستگی اندازه اثرها استفاده می گردد تا یک مطالعه با گزارش چند شاخص، وزن نامتناسبی در تحلیل نهایی پیدا نکند (Borenstein et al., 2009; Cheung, 2019). از آنجا که مطالعات حوزه رسانه های اجتماعی و سوژگی سیاسی معمولاً از شاخص های آماری متفاوتی استفاده می کنند، لازم است همه نتایج به یک شاخص مشترک تبدیل شوند. در پژوهش حاضر، ضریب همبستگی پیرسون r می تواند به عنوان شاخص اصلی اندازه اثر انتخاب شود، زیرا بسیاری از مطالعات رابطه میان شدت یا نوع استفاده از شبکه های اجتماعی و شاخص های سوژگی سیاسی را در قالب همبستگی یا ضرایب قابل تبدیل به همبستگی گزارش می کنند. برای تحلیل دقیق تر، مقدار r معمولاً به تبدیل فیشر Zr تبدیل می شود، زیرا توزیع ضریب همبستگی به ویژه در مقادیر بالا یا پایین کاملاً نرمال نیست. تبدیل فیشر به شکل زیر انجام می شود:

$$Zr = \frac{1}{2} \ln \left(\frac{1+r}{1-r} \right)$$

و واریانس آن برابر است:

$$V_Z = \frac{1}{n-3}$$

در پایان تحلیل، نتایج برای تفسیر آسان‌تر دوباره از Zr به r بازگردانده می‌شوند. اگر برخی مطالعات اندازه اثر را در قالب آماره‌های دیگر گزارش کرده باشند، از فرمول‌های استاندارد تبدیل اندازه اثر استفاده می‌شود؛ برای مثال، آماره‌های t ، d ، X^2 ، نسبت شانس یا تفاوت میانگین استاندارد شده می‌توانند با احتیاط و بر اساس اطلاعات موجود به شاخص همبستگی یا شاخص‌های هم‌خانواده تبدیل شوند (Lipsey & Wilson, 2001; Borenstein et al., 2009). این مرحله از آن جهت اهمیت دارد که بدون هم‌مقیاس‌سازی اندازه اثرها، ترکیب آماری مطالعات فاقد اعتبار خواهد بود.

با توجه به اینکه انتظار می‌رود مطالعات وارد شده از نظر کشور، فرهنگ سیاسی، نوع پلتفرم، تعریف سوژگی سیاسی، سنجه‌های مورد استفاده و طراحی پژوهش تفاوت‌های قابل توجهی داشته باشند، مدل اثرات تصادفی برای تحلیل اصلی مناسب‌تر از مدل اثرات ثابت است. مدل اثرات ثابت فرض می‌کند همه مطالعات در واقع یک اثر حقیقی واحد را برآورد می‌کنند و تفاوت‌های مشاهده‌شده صرفاً ناشی از خطای نمونه‌گیری است. اما در پژوهش حاضر چنین فرضی واقع‌بینانه نیست؛ زیرا رابطه میان شبکه‌های اجتماعی و سوژگی سیاسی احتمالاً در جوامع مختلف، پلتفرم‌های متفاوت و گروه‌های سنی گوناگون شدت و معنای یکسانی ندارد. مدل اثرات تصادفی این امکان را فراهم می‌کند که اندازه اثر حقیقی از مطالعه‌ای به مطالعه دیگر متفاوت باشد و پژوهشگر بتواند هم خطای درون‌مطالعه‌ای و هم واریانس بین‌مطالعه‌ای را در برآورد نهایی لحاظ کند (Laird, 1986; 81). در این چارچوب، اندازه اثر ترکیبی نه به عنوان یک حقیقت مطلق و ثابت، بلکه به عنوان میانگین توزیعی از اثرهای محتمل تفسیر می‌شود؛ تفسیری که با ماهیت چندبافتی و چندسطحی موضوع پژوهش سازگارتر است.

برای ارزیابی ناهمگنی میان مطالعات، از آماره‌های Q کوکران، I^2 و T^2 استفاده می‌شود. آماره Q نشان می‌دهد آیا پراکندگی اندازه اثرها بیش از حدی است که بر اساس خطای نمونه‌گیری انتظار می‌رود یا

خیر. شاخص T^2 درصدی از واریانس کل را نشان می‌دهد که ناشی از تفاوت واقعی میان مطالعات است، نه خطای تصادفی. به طور معمول، مقادیر حدود ۲۵ درصد به عنوان ناهمگنی پایین، حدود ۵۰ درصد به عنوان ناهمگنی متوسط و حدود ۷۵ درصد یا بالاتر به عنوان ناهمگنی زیاد تفسیر می‌شوند، هرچند این آستانه‌ها باید با توجه به حوزه پژوهش و تعداد مطالعات با احتیاط به کار روند (Higgins & Thompson, 2002; Higgins et al., 2003). شاخص T^2 نیز واریانس واقعی اندازه اثرها را در مدل اثرات تصادفی نشان می‌دهد. در صورتی که ناهمگنی بالا باشد، تحلیل صرف اندازه اثر کلی کافی نخواهد بود و باید نقش متغیرهای تعدیل‌کننده بررسی شود.

در پژوهش حاضر، متغیرهای تعدیل‌کننده جایگاه مهمی دارند؛ زیرا یکی از اهداف اصلی فراتحلیل، توضیح تفاوت یافته‌های پژوهش‌های پیشین است. نوع پلتفرم یکی از تعدیل‌کننده‌های کلیدی است، زیرا منطق ارتباطی اینستاگرام، تیک‌تاک، تلگرام، توییتر/یکس و یوتیوب یکسان نیست. پلتفرم‌های تصویرمحور و ویدئومحور ممکن است بیشتر بر عاطفه سیاسی، بازنمایی بدن، سبک زندگی سیاسی شده و بسیج هیجانی اثر بگذارند، در حالی که پلتفرم‌های متن‌محور یا بحث‌محور بیشتر با گفت‌وگوی سیاسی، تبادل استدلال و مواجهه با اخبار پیوند داشته باشند (Kligler-Vilenchik, 2021; Theocharis & Literat, 2023). بافتار سیاسی و فرهنگی نیز تعدیل‌کننده‌ای اساسی است؛ زیرا شبکه‌های اجتماعی در جوامع با عرصه عمومی باز، نقش مکمل نهادهای رسمی را ایفا می‌کنند، اما در جوامعی که عرصه عمومی رسمی محدودتر است، ممکن است کارکرد جایگزین، اعتراضی یا پنهان‌تری پیدا کنند (Howard & Hussain, 2013; Tufekci, 2017). افزون بر این، نوع شاخص سوژگی سیاسی نیز باید در تحلیل تعدیلی لحاظ شود؛ زیرا اثر شبکه‌های اجتماعی بر آگاهی سیاسی ممکن است با اثر آن بر مشارکت خیابانی، کارآمدی سیاسی، بیان سیاسی آنلاین یا هویت سیاسی یکسان نباشد. همچنین طراحی پژوهش، حجم نمونه، کیفیت روش‌شناختی، سن میانگین مشارکت‌کنندگان، جنسیت، سال انتشار و نوع منبع می‌توانند در قالب تحلیل زیرگروه یا فرارگرسیون بررسی شوند.

در تحلیل تعدیل‌گری، اگر متغیر تعدیل‌کننده طبقه‌ای باشد، مانند نوع پلتفرم یا منطقه جغرافیایی، از تحلیل زیرگروه استفاده می‌شود و اندازه اثر ترکیبی برای هر گروه جداگانه برآورد می‌گردد. اگر متغیر تعدیل‌کننده پیوسته باشد، مانند سال انتشار، میانگین سنی نمونه یا درصد زنان در نمونه، فرارگرسیون مناسب‌تر است. فرارگرسیون به پژوهشگر اجازه می‌دهد بررسی کند که آیا بخشی از پراکندگی اندازه اثرها با تغییرات یک یا چند ویژگی مطالعه توضیح داده می‌شود یا خیر (Higgins & Thompson, 2003).

2002). البته نتایج فرارگسیون در فراتحلیل باید محتاطانه تفسیر شود، به‌ویژه زمانی که تعداد مطالعات کم باشد یا همبستگی میان تعدیل‌کننده‌ها وجود داشته باشد. قاعده رایج این است که برای اجرای فرارگسیون معتبر، تعداد مطالعات باید به اندازه کافی باشد و برای هر متغیر پیش‌بین، تعداد مناسبی اندازه اثر در دسترس قرار گیرد؛ در غیر این صورت، خطر برآوردهای ناپایدار و نتیجه‌گیری‌های بیش‌ازحد افزایش می‌یابد.

اعتبار نتایج فراتحلیل تا حد زیادی به کنترل سوگیری انتشار وابسته است. سوگیری انتشار زمانی رخ می‌دهد که مطالعات دارای نتایج معنادار، قوی یا همسو با انتظار نظری، بیشتر از مطالعات دارای نتایج ضعیف یا غیرمعنادار منتشر شوند. برای بررسی این مسئله، از نمودار کیفی، آزمون رگرسیون ایگر، روش trim-and-fill و شاخص fail-safe N استفاده می‌شود (Tweedie, 2000; & Egger et al., 1997; Duval, 1979). نمودار کیفی پراکندگی اندازه اثرها را نسبت به خطای استاندارد یا حجم نمونه نمایش می‌دهد؛ در شرایط نبود سوگیری، انتظار می‌رود مطالعات کوچک‌تر به صورت متقارن در اطراف اندازه اثر ترکیبی پراکنده شوند. عدم تقارن شدید می‌تواند نشانه‌ای از سوگیری انتشار یا ناهمگنی روش‌شناختی باشد. آزمون ایگر این عدم تقارن را به صورت آماری ارزیابی می‌کند. روش trim-and-fill نیز با برآورد مطالعات مفقود احتمالی، اندازه اثر تعدیل‌شده را محاسبه می‌کند. با این حال، هیچ‌یک از این روش‌ها به تنهایی اثبات قطعی سوگیری انتشار نیستند و باید در کنار یکدیگر و با توجه به منطق نظری و کیفیت داده‌ها تفسیر شوند (Sterne et al., 2011: 97).

برای افزایش استحکام یافته‌ها، تحلیل حساسیت نیز ضروری است. تحلیل حساسیت نشان می‌دهد که آیا اندازه اثر کلی تحت تأثیر یک یا چند مطالعه خاص قرار دارد یا خیر. یکی از روش‌های رایج، تحلیل حذف تک‌مطالعه‌ای است که در آن هر بار یک مطالعه از تحلیل کنار گذاشته می‌شود و اندازه اثر ترکیبی دوباره محاسبه می‌گردد. اگر حذف یک مطالعه تغییر شدیدی در نتیجه نهایی ایجاد کند، آن مطالعه باید از نظر حجم نمونه، کیفیت روش‌شناختی، شاخص اندازه اثر، جامعه آماری یا شرایط خاص بافتاری بررسی شود. همچنین می‌توان تحلیل را فقط بر مطالعات با کیفیت بالا، فقط بر مطالعات منتشرشده در مجلات داوری‌شده، یا فقط بر مطالعات دارای شاخص‌های مستقیم سوژگی سیاسی تکرار کرد تا مشخص شود نتایج اصلی تا چه حد پایدارند (Cooper et al., 2019: 87). این مرحله اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا حوزه رسانه‌های اجتماعی و سیاست جوانان به دلیل سرعت تحولات پلتفرمی و تنوع ابزارهای سنجش، مستعد نوسان‌های روش‌شناختی است.

کیفیت روش‌شناختی مطالعات وارد شده نیز باید ارزیابی شود. برای این منظور می‌توان از چک‌لیستی متناسب با مطالعات مشاهده‌ای و پیمایشی استفاده کرد که معیارهایی مانند وضوح سؤال پژوهش، تناسب طراحی مطالعه، کفایت حجم نمونه، شفافیت نمونه‌گیری، اعتبار و پایایی ابزارها، کنترل متغیرهای مخدوش‌گر، گزارش کامل داده‌های آماری و تناسب تحلیل‌ها را بررسی کند. اگرچه در بسیاری از فراتحلیل‌های علوم اجتماعی، حذف مطالعات بر اساس کیفیت به صورت سخت‌گیرانه انجام نمی‌شود، اما کیفیت مطالعات می‌تواند به عنوان متغیر تعدیل‌کننده یا مبنای تحلیل حساسیت وارد شود. این رویکرد از یک سو مانع حذف گسترده مطالعات و کاهش توان تحلیل می‌شود و از سوی دیگر اجازه می‌دهد اثر کیفیت روش‌شناختی بر نتایج بررسی گردد (Valentine, 2009; Cooper et al., 2019: 273).

از منظر نرم‌افزاری، تحلیل داده‌ها می‌تواند با نرم‌افزار Comprehensive Meta-Analysis، بسته‌های metafor و meta در محیط R، یا نرم‌افزارهای آماری مشابه انجام شود. بسته metafor در R به دلیل انعطاف بالا در محاسبه اندازه اثر، مدل‌های اثرات ثابت و تصادفی، تحلیل تعدیل‌گری، فرارگرسیون، نمودار جنگلی، نمودار کیفی و تحلیل حساسیت در مطالعات فراتحلیلی بسیار پرکاربرد است (Viechtbauer, 2010). در گزارش نتایج، نمودار جنگلی برای نمایش اندازه اثر هر مطالعه و اندازه اثر ترکیبی استفاده می‌شود. این نمودار امکان می‌دهد خواننده به صورت بصری دریابد که کدام مطالعات اثرهای قوی‌تر یا ضعیف‌تر گزارش کرده‌اند، فاصله اطمینان‌ها تا چه حد گسترده‌اند و برآورد کلی در چه جهتی قرار دارد. نمودار کیفی نیز برای بررسی سوگیری انتشار به کار می‌رود. همچنین گزارش نهایی باید شامل تعداد مطالعات شناسایی شده، تعداد مطالعات حذف شده در هر مرحله، دلایل حذف، تعداد نهایی مطالعات وارد شده، حجم نمونه کل، اندازه اثر ترکیبی، فاصله اطمینان ۹۵ درصد، شاخص‌های ناهمگنی، نتایج تحلیل تعدیل‌گری، تحلیل حساسیت و بررسی سوگیری انتشار باشد. در تفسیر یافته‌ها، باید به این نکته توجه شود که فراتحلیل حتی در دقیق‌ترین شکل خود، محدود به کیفیت مطالعات اولیه است. اگر مطالعات اولیه عمده‌تاً مقطعی باشند، نمی‌توان از رابطه مشاهده‌شده نتیجه علی قطعی گرفت. بسیاری از پژوهش‌های حوزه شبکه‌های اجتماعی و مشارکت سیاسی بر داده‌های خودگزارشی مبتنی‌اند و ممکن است تحت تأثیر سوگیری حافظه، مطلوبیت اجتماعی یا خطای ادراک فردی قرار گیرند. همچنین مفهوم «استفاده از شبکه‌های اجتماعی» در مطالعات مختلف به شیوه‌های متفاوتی سنجیده می‌شود؛ گاه صرفاً مدت زمان استفاده، گاه فراوانی مراجعه، گاه استفاده خبری، گاه تولید محتوا و گاه مشارکت در بحث‌های سیاسی. این تفاوت‌ها باید در تفسیر اندازه اثر لحاظ شود، زیرا مصرف منفعلانه محتوای

سرگرم‌کننده با استفاده فعال سیاسی از پلتفرم‌ها یکسان نیست. به همین ترتیب، «سوژگی سیاسی» نیز مفهومی چندلایه است و نباید به یک شاخص رفتاری محدود تقلیل یابد. بنابراین، حتی اگر اندازه اثر ترکیبی متوسط یا ضعیف باشد، ممکن است در برخی ابعاد خاص مانند بیان سیاسی آنلاین یا احساس عاملیت سیاسی اثر قوی‌تری مشاهده شود، در حالی که در مشارکت رسمی یا انتخاباتی اثر ضعیف‌تر باشد.

بر این اساس، روش‌شناسی فراتحلیل حاضر با ترکیب جست‌وجوی نظام‌مند، معیارهای شفاف ورود و خروج، کدگذاری چندبعدی، تبدیل استاندارد اندازه اثرها، استفاده از مدل اثرات تصادفی، بررسی ناهمگنی، تحلیل تعدیل‌گرها، کنترل سوگیری انتشار و تحلیل حساسیت، می‌کوشد بر محدودیت‌های مطالعات منفرد غلبه کند و تصویری منسجم‌تر از رابطه میان شبکه‌های اجتماعی مجازی و سوژگی سیاسی نسل Z ارائه دهد. ارزش این رویکرد در آن است که به جای اتکا به یک مطالعه خاص یا نتیجه‌گیری‌های پراکنده، کل بدنه شواهد تجربی را در یک چارچوب آماری و نظری واحد قرار می‌دهد. چنین رویکردی برای موضوعی مانند سوژگی سیاسی نسل Z ضروری است؛ زیرا این پدیده در نقطه تلاقی فناوری، فرهنگ، سیاست، هویت و عاملیت قرار دارد و تنها از طریق تحلیلی چندسطحی و تجمیعی می‌توان به درکی معتبرتر از آن دست یافت.

۴. یافته‌ها

پس از اجرای فرآیند جست‌وجو، غربالگری و انتخاب مطالعات بر اساس منطق PRISMA، در مجموع ۲۴ مطالعه تجربی واجد شرایط وارد فراتحلیل شدند که شامل ۱۲ مطالعه داخلی و ۱۲ مطالعه بین‌المللی بودند. این مطالعات از نظر جامعه آماری، روش نمونه‌گیری، ابزار سنجش، نوع پلتفرم و شاخص‌های مرتبط با سوژگی سیاسی تفاوت‌های قابل توجهی داشتند، اما همگی در یک نقطه مشترک بودند: بررسی رابطه میان استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و یکی یا چند بُعد از سوژگی سیاسی در نسل Z. جامعه آماری اغلب مطالعات را نوجوانان، دانشجویان و جوانان ۱۸ تا ۲۵ سال تشکیل می‌دادند و پلتفرم‌های مورد بررسی نیز طیفی از اینستاگرام، تلگرام، توییتر/یکس، تیک‌تاک، یوتیوب و فیس‌بوک را دربر می‌گرفت. شاخص‌های سوژگی سیاسی نیز متنوع بودند و از دانش و علاقه سیاسی تا کارآمدی سیاسی، مشارکت آنلاین و آفلاین، بیان سیاسی، حساسیت عمومی، کنشگری دیجیتال و هویت سیاسی را شامل می‌شدند (Bowyer, 2018 & Boulianne, 2015; Kahne). در گام نخست، برای تعیین مناسب‌ترین مدل تحلیل، ناهمگنی اندازه‌های اثر بررسی شد. نتایج آماره کوکران نشان داد که پراکندگی مشاهده‌شده میان

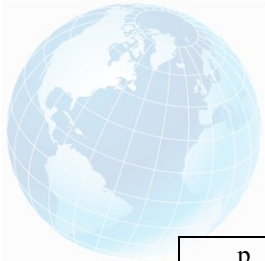

مطالعات به‌طور معناداری فراتر از خطای تصادفی است ($Q = 148.56, df = 23, p < 0.001$). شاخص I^2 نیز رقم ۸۴/۵۲ درصد را نشان داد که بیانگر ناهمگنی بسیار بالا و وجود تفاوت‌های واقعی میان مطالعات است. این نتیجه نشان می‌دهد که اندازه اثرهای گزارش شده صرفاً بازتاب خطای نمونه‌گیری نیستند، بلکه متأثر از تفاوت‌های محتوایی، روش‌شناختی و بافتاری میان پژوهش‌ها هستند. بر این اساس، مدل اثرات تصادفی به‌عنوان مدل اصلی تحلیل انتخاب شد، زیرا این مدل امکان برآورد اثر میانگین در شرایط ناهمگنی را فراهم می‌سازد و از مفروضه همگنی مطلق میان مطالعات صرف‌نظر می‌کند (Thompson, 2002 & Laird, 1986; Higgins & DerSimonian).

جدول ۱. شاخص‌های اصلی ناهمگنی و انتخاب مدل

شاخص	مقدار
تعداد مطالعات (K)	۲۴
آماره Q کوکران	۱۴۸/۵۶
درجه آزادی	۲۳
سطح معناداری	< 0.001
I^2	۸۴/۵۲٪
مدل نهایی تحلیل	اثرات تصادفی

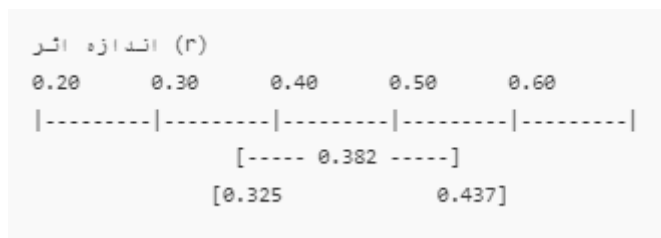
پس از تبدیل همه اندازه‌های اثر به ضریب همبستگی استاندارد پیرسون (r) و سپس به مقادیر Zr فیشر، اندازه اثر ترکیبی کل به دست آمد. نتایج مدل اثرات تصادفی نشان داد که رابطه میان استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و سوژگی سیاسی نسل Z مثبت و معنادار است و اندازه اثر ترکیبی برابر با $r = 0.382$ به دست آمد. فاصله اطمینان ۹۵ درصد این برآورد برابر با $[0.325, 0.437]$ بود و مقدار $p < 0.001$ نشان داد که این رابطه از نظر آماری کاملاً معنادار است. بر اساس معیارهای تفسیری کوهن، این اندازه اثر در محدوده متوسط رو به بالا قرار می‌گیرد و از آن حکایت دارد که افزایش استفاده فعال یا گسترده‌تر از شبکه‌های اجتماعی با سطح بالاتری از سوژگی سیاسی همراه است (Cohen, 1988; Borenstein et al., 2009).

جدول ۲. مقایسه مدل اثرات ثابت و تصادفی

مدل تحلیل	تعداد مطالعات (K)	اندازه اثر ترکیبی ®	حد پایین % CI۹۵	حد بالا % CI۹۵	Z	p
اثرات ثابت	۲۴	۰/۳۵۶	۰/۳۳۱	۰/۳۸۱	۱۸/۴۵	< ۰/۰۰۱
اثرات تصادفی	۲۴	۰/۳۸۲	۰/۳۲۵	۰/۴۳۷	۱۱/۱۲	< ۰/۰۰۱

همان‌گونه که جدول نشان می‌دهد، هر دو مدل وجود رابطه مثبت و معنادار را تأیید می‌کنند، اما مدل اثرات تصادفی برآورد بالاتری ارائه می‌دهد و به دلیل ناهمگنی بالا، برای تفسیر نهایی مناسب‌تر است. این یافته با ادبیات پژوهشی درباره نقش رسانه‌های اجتماعی در مشارکت سیاسی و عاملیت دیجیتال همسو است و نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی تنها ابزار مصرف محتوا نیستند، بلکه می‌توانند به فضای تولید معنا، بازنمایی هویت و شکل‌گیری کنش سیاسی تبدیل شوند (Segerber, & Bennett, 2012; Gil de Zúñiga et al., 2014; Loader et al., 2016).

نمودار ۱. نمایش شماتیک اندازه اثر ترکیبی و فاصله اطمینان

برای توصیف جزئی‌تر یافته‌ها، نمودار جنگلی مطالعات نیز نشان داد که اکثر اندازه‌های اثر در اطراف برآورد ترکیبی قرار دارند، هرچند پراکندگی قابل ملاحظه‌ای مشاهده می‌شود. این پراکندگی، ضمن تأیید ناهمگنی، نشان می‌دهد که همه مطالعات اثر یکسانی گزارش نکرده‌اند و شدت رابطه در برخی موارد کمتر یا بیشتر از میانگین کلی بوده است. با این حال، جهت کلی رابطه در بیشتر مطالعات مثبت بوده و

تعداد مطالعات دارای اثر منفی یا بسیار ضعیف محدود بوده است. در نتیجه، الگوی کلی داده‌ها از یک رابطه پایدار و مثبت میان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و سوژگی سیاسی حمایت می‌کند.

جدول ۳. نمونه‌ای از نتایج مطالعات وارد شده در نمودار جنگلی

مطالعه	r	۹۵٪ CI	وزن (٪)
۲۰۱۸	۰/۴۵۰	(۰/۵۲۰ ، ۰/۳۸۰)	۳/۵
۲۰۱۹	۰/۳۲۰	(۰/۳۹۰ ، ۰/۲۵۰)	۴/۱
۲۰۲۰	۰/۴۱۰	(۰/۴۸۰ ، ۰/۳۴۰)	۳/۷
۲۰۲۱	۰/۲۸۰	(۰/۳۷۰ ، ۰/۱۹۰)	۳/۲
۲۰۲۲	۰/۵۰۰	(۰/۵۸۰ ، ۰/۴۲۰)	۳/۰
...	...	...	...
ترکیب نهایی	۰/۳۸۲	(۰/۴۳۷ ، ۰/۳۲۵)	۱۰۰/۰

تحلیل متغیرهای تعدیل‌کننده نشان داد که نوع پلتفرم نقش مهمی در شدت رابطه میان شبکه‌های اجتماعی و سوژگی سیاسی دارد. در پلتفرم‌های بصری و تعاملی مانند اینستاگرام و تیک‌تاک، اندازه اثر ترکیبی بالاتر از پلتفرم‌های متنی و بحث‌محور مانند توییتر/یکس و تلگرام گزارش شد. این الگو بیانگر آن است که پلتفرم‌های مبتنی بر تصویر و ویدئو، به‌ویژه در نسل Z، ظرفیت بیشتری برای برانگیختن توجه، تولید هویت، همذات‌پنداری عاطفی و کنشگری نمایشی دارند. در مقابل، پلتفرم‌های متنی بیشتر با گفت‌وگوی سیاسی، خبرگیری و تبادل استدلال پیوند خورده‌اند و اثر آن‌ها بر سوژگی سیاسی اگرچه مثبت است، اما به‌طور نسبی ضعیف‌تر از پلتفرم‌های بصری دیده می‌شود (Kligler-Vilenchik, 2021; Literat & Segerberg, 2012).

جدول ۴. نتایج تعدیل‌گری بر اساس نوع پلتفرم

نوع پلتفرم	اندازه اثر ترکیبی [®]	۹۵٪ CI
بصری / تعاملی	۰/۴۱۲	(۰/۴۷۴ ، ۰/۳۵۰)
متنی / بحث‌محور	۰/۳۱۵	(۰/۳۷۰ ، ۰/۲۶۰)

بصري/تعاملي 0.412

0.315 متنی/بحث محور

نمودار ۲. مقایسه شماتیک اثر پلتفرم‌ها

در سطح بافتار سیاسی-فرهنگی نیز تفاوت معناداری مشاهده شد. مطالعات انجام شده در زمینه‌های سیاسی بازتر و دموکراتیک‌تر، رابطه‌ای مثبت میان شبکه‌های اجتماعی و ابعادی چون مشارکت مدنی، بیان سیاسی در چارچوب هنجارهای رسمی و درگیری در گفت‌وگوی عمومی نشان دادند. در مقابل، مطالعاتی که در زمینه‌های سیاسی محدودتر یا در حال گذار انجام شده بودند، بیشتر از پیوند شبکه‌های اجتماعی با کنشگری اعتراضی، بسیج غیررسمی، هویت‌یابی سیاسی حاشیه‌ای و اشکال مقاومت نمادین حکایت داشتند. به بیان دیگر، هرچه محدودیت نهادی و رسمی بیشتر بوده، شبکه‌های اجتماعی نقش جایگزین‌تری برای بیان سیاسی و شکل‌گیری عاملیت پیدا کرده‌اند. این یافته با دیدگاه‌های مربوط به شبکه‌ای شدن کنش سیاسی و سیاست ارتباطی همخوانی دارد و نشان می‌دهد که کارکرد پلتفرم‌ها تابع مستقیم ساختار سیاسی و سطح آزادی‌های عمومی است (Hussain, 2013; Tufekci, & Howard, 2017).

جدول ۵. نتایج تعدیل‌گری بر اساس بافتار سیاسی-فرهنگی

بافتار	اندازه اثر ترکیبی ®	CI % ۹۵
باز / دموکراتیک	۳۵۰/	(۴۱۰/ ، ۲۹۰/)
محدود / در حال گذار	۴۲۵/	(۴۸۰/ ، ۳۷۰/)

0.425 یافتار محدود / در حال گذار

0.350 یافتار باز / دموکراتیک

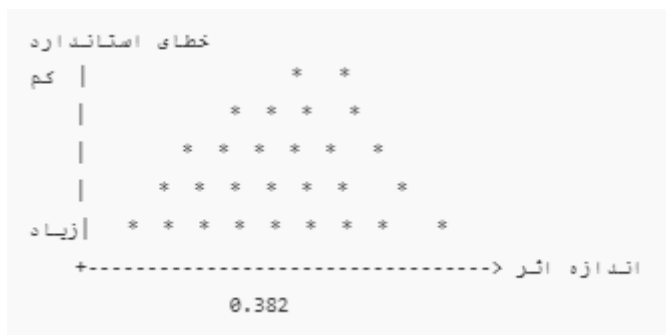
نمودار ۳. مقایسه شماتیک اثر بافتار سیاسی

در بررسی سوگیری انتشار، نمودار قیفی نسبتاً متقارن بود و نتایج آزمون رگرسیون ایگر نشان داد که شیب و عرض از مبدأ معناداری آماری ندارند ($t = 1.35$, $df = 22$, $p = 0.190$). این نتیجه به طور کلی نشان می‌دهد که شواهد موجود از سوگیری انتشار آشکار برخوردار نیستند، هرچند تفسیر این یافته باید با احتیاط صورت گیرد. به ویژه، از آنجا که مطالعات این حوزه از نظر طراحی و ابزار سنجش ناهمگون‌اند، عدم تقارن جزئی می‌تواند ناشی از ناهمگنی واقعی نیز باشد، نه الزاماً سوگیری انتشار (Egger et al., 1997; Sterne et al., 2011).

جدول ۶. شاخص‌های بررسی سوگیری انتشار

شاخص	مقدار
آزمون ایگر	$t = 1.35$
درجه آزادی	۲۲
سطح معناداری	۰.۱۹۰
نتیجه کلی	عدم شواهد آشکار از سوگیری انتشار

نمودار ۴. قیف انتشار به صورت شماتیک

تحلیل حساسیت نیز نشان داد که حذف هر یک از مطالعات به صورت منفرد، تغییری بیش از ۱۰ درصد در اندازه اثر ترکیبی ایجاد نمی‌کند. این نتیجه بیانگر پایداری و استحکام برآورد نهایی است و نشان می‌دهد که نتیجه کلی فراتحلیل متأثر از یک مطالعه خاص یا مطالعه پرت نیست. بنابراین، یافته‌ها در

برابر تغییرات جزئی در ترکیب مطالعات مقاوم هستند و می‌توان از آن‌ها به‌عنوان یک الگوی نسبتاً پایدار یاد کرد. این ثبات به‌ویژه در پژوهش‌هایی که با داده‌های ناهمگون و حوزه‌ای میان‌رشته‌ای سروکار دارند، اهمیت زیادی دارد (Cooper et al., 2019).

در مجموع، یافته‌های فراتحلیل حاضر نشان می‌دهد که استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی با سوژگی سیاسی نسل Z رابطه‌ای مثبت، معنادار و در سطح متوسط رو به بالا دارد. این رابطه در پلتفرم‌های بصری و تعاملی قوی‌تر از پلتفرم‌های متنی است و در بافتارهای سیاسی محدودتر، بیشتر به سوی کنشگری اعتراضی و بیان سیاسی غیررسمی متمایل می‌شود. بنابراین، شبکه‌های اجتماعی صرفاً ابزار سرگرمی یا مصرف محتوا نیستند، بلکه به‌مثابه بسترهایی برای تجربه عاملیت، هویت‌یابی، بیان سیاسی و مشارکت مدنی عمل می‌کنند. با این حال، ناهمگنی بالای مطالعات و تنوع در سنجش‌ها نشان می‌دهد که این رابطه وابسته به زمینه، نوع استفاده و ساختار پلتفرم است و نباید به‌صورت ساده‌انگارانه یا یک‌دست تفسیر شود. این نتیجه‌گیری با ادبیات جدید درباره کنش پیوندی، سیاست سبک زندگی و مشارکت دیجیتال نسل جوان همسو است (Bowyer, & Segerberg, 2012; Loader et al., 2016; Kahne & Bennett, 2018).

نتیجه‌گیری

نتایج فراتحلیل حاضر نشان داد که استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی با سوژگی سیاسی نسل Z رابطه‌ای مثبت، معنادار و در سطح متوسط رو به بالا دارد؛ به گونه‌ای که اندازه اثر ترکیبی حاصل از مدل اثرات تصادفی برابر با $r^2 = ۰.۳۸۲$ بود و با پژوهش‌های پیشین درباره نقش رسانه‌های دیجیتال در تحول اشکال مشارکت و عاملیت سیاسی جوانان همخوانی دارد. این یافته در بستر گسترده‌تر مطالعات تحلیلی نسل Z قابل فهم است؛ نسلی که در شرایط زیست‌جهان دیجیتال و در پیوند همزمان با هویت‌یابی فردی، شبکه‌ای شدن روابط و استراتژی‌های مشارکت سبک‌زندگی محور رشد کرده است. الگوی اثر مشاهده‌شده نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی برای این نسل بیش از آنکه کانالی برای مصرف منفعلانه اطلاعات باشند، به یک «بافت تجربه‌زیسته» تبدیل شده‌اند که در آن احساس عاملیت، بیان فردی، قضاوت اجتماعی، بازنمایی خود، و نوعی مشارکت مبتنی بر عاطفه و پیوند شکل می‌گیرد؛ امری که نظریه «کنش پیوندی» نیز آن را توضیح می‌دهد.

تفاوت مشاهده‌شده میان پلتفرم‌های بصری/تعاملی و پلتفرم‌های متنی/بحث‌محور نیز مؤید این نکته است که سوژگی سیاسی در نسل Z در قالب‌هایی متکثر و چندحسی شکل می‌گیرد. اندازه اثر بالاتر در

پلتفرم‌هایی مانند اینستاگرام و تیک‌تاک را می‌توان در چارچوب ظرفیت‌های این فضاها برای برانگیختگی احساسی، روایت‌گری بصری، بازنمایی زندگی روزمره، و تأثیرگذاری نمادین درک کرد؛ عواملی که مطالعات جدید درباره «سیاست سبک زندگی» و «سیاست بیان‌محور» بر آن تأکید کرده‌اند. در مقابل، پلتفرم‌هایی نظیر توییتر/یکس یا تلگرام بیشتر به ابعاد شناختی‌تر، گفت‌وگو محورتر و خبر محورتر مشارکت مربوط می‌شوند که گرچه در شکل‌دهی بخشی از سوژگی سیاسی نقش دارد، اما در نسل Z - که حساسیت بیشتری به تجربه، تصویر و جهت‌گیری عاطفی دارد- اثر ضعیف‌تری نشان می‌دهد. این تمایز به‌روشنی نشان می‌دهد که مشارکت سیاسی نسل جدید بیش از آنکه محصول مطالعه متون، تحلیل استدلال‌ها یا کنش‌های رسمی باشد، در میدان تجربه، احساس، هویت و ارتباطات غیررسمی شکل می‌گیرد.

مطالعه حاضر همچنین نشان داد که زمینه سیاسی-فرهنگی نقش تعیین‌کننده‌ای در شدت رابطه میان شبکه‌های اجتماعی و سوژگی سیاسی دارد. اندازه اثر بالاتر در مطالعات انجام‌شده در زمینه‌های محدودتر یا در حال گذار را می‌توان با نقش جایگزین‌کننده شبکه‌های اجتماعی در شرایط محدودیت نهادهای رسمی، ضعف کانال‌های ارتباط داخلی و فاصله میان ساختارهای رسمی و زیست‌جهان جوانان توضیح داد. شبکه‌های اجتماعی در این موقعیت‌ها نه لزوماً به معنای ابزار فعالیت مستقیم، بلکه به مثابه فضای بیان هویت، بازنمایی مسائل عمومی، شکل‌دهی به حساسیت نسبت به امور جمعی و تقویت احساس عاملیت فردی عمل می‌کنند. این تفسیر با ادبیات حوزه «ارتباطات شبکه‌ای» و نقش رسانه‌های دیجیتال در شکل‌دهی به ظرفیت‌های اجتماعی در محیط‌های محدودتر سازگار است. بنابراین، اثر بیشتر شبکه‌های اجتماعی در این بافتارها را نباید صرفاً به‌عنوان فعالیت سیاسی مستقیم درک کرد؛ بلکه باید آن را در چارچوب شکل‌گیری ادراک هویت، بازتعریف جایگاه فرد در نسبت با جامعه و تقویت احساس تأثیرگذاری بر محیط فهمید.

ناهمگنی بالای مطالعات - که در شاخص‌های Q و I^2 مشاهده شد- نشان می‌دهد که شدت رابطه مشاهده‌شده کاملاً وابسته به زمینه، نوع استفاده، سنجش‌های سوژگی سیاسی و ساختار پلتفرم‌هاست. این امر با ماهیت پیچیده و چندوجهی سوژگی سیاسی نسل Z سازگار است؛ سوژگی‌ای که نه یکسان، نه خطی و نه تابع تنها یک عامل مجزا، بلکه محصول تقاطع رسانه، هویت، فرهنگ، تجربه، ساختارهای نهادی و نوع استفاده فردی است. تحلیل حساسیت نیز نشان داد که نتیجه کلی فراتحلیل از ثبات بالایی

برخوردار است و حذف هیچ مطالعه‌ای اثر را به‌طور معنادار تغییر نمی‌دهد؛ بنابراین، برآورد نهایی می‌تواند به‌عنوان الگوی پایدار رابطه میان شبکه‌های اجتماعی و سوژگی سیاسی نسل Z تلقی شود. بر این اساس، پیشنهادهای کاربردی و پژوهشی متعددی می‌توان ارائه کرد. در حوزه کاربردی، نتایج این پژوهش برای متخصصان روان‌شناسی اجتماعی، جامعه‌شناسی جوانان و مطالعات رسانه‌ای نشان می‌دهد که فهم رفتار و نگرش‌های نسل Z بدون توجه به نقش شبکه‌های اجتماعی ناقص است. از این منظر، شبکه‌های اجتماعی نه صرفاً محیطی بیرونی، بلکه جزئی از فرایند هویت‌یابی و تجربه عاملیت این نسل هستند و هرگونه مداخله آموزشی، ارتباطی یا اجتماعی که معطوف به این گروه باشد، ناگزیر باید به الگوهای مصرف رسانه‌ای و شیوه‌های بازنمایی خویش‌شن در این فضاها حساس باشد. برای تحلیل و مداخله در رفتارهای اجتماعی نسل Z، توجه به روایت‌های بصری، میم‌ها، الگوهای کنش نمایشی، و مناسبات احساسی در محیط‌های شبکه‌ای ضروری است؛ زیرا بخش قابل توجهی از معنا و جهت‌گیری سیاسی این نسل در این عرصه‌ها ساخته می‌شود.

در حوزه پژوهشی، نتایج فراتحلیل نشان می‌دهد که مطالعات آینده باید به سمت مدل‌سازی تفصیلی‌تر حرکت کنند؛ به‌ویژه بررسی الگوهای علی، تحلیل مسیر و پژوهش‌های طولی می‌تواند روشن کند که آیا شبکه‌های اجتماعی سوژگی سیاسی را تقویت می‌کنند یا افراد دارای سوژگی سیاسی قوی‌تر به استفاده بیشتر و فعال‌تر از این پلتفرم‌ها گرایش دارند. همچنین، نیاز به سنجه‌های استانداردتر برای مفاهیمی مانند «سوژگی سیاسی دیجیتال»، «عاملیت شبکه‌ای» و «کنشگری سبک زندگی» محسوس است؛ زیرا ناهمگنی موجود بخشی ناشی از تفاوت ابزارها و تعریف‌هاست (Cooper et al., 2019). علاوه بر این، لازم است پژوهش‌های کیفی و قوم‌نگارانه در کنار مطالعات کمی تقویت شوند تا لایه‌های احساسی، هویتی و فرهنگی مشارکت دیجیتال نسل Z روشن‌تر شود؛ امری که در بسیاری از پژوهش‌های موجود مغفول مانده است. مطالعات پلتفرم‌محور نیز ضرورت دارد، زیرا ساختار الگوریتمی، اقتصاد توجه، و فرهنگ خاص هر پلتفرم می‌تواند الگوهای متفاوتی از سوژگی سیاسی را شکل دهد.

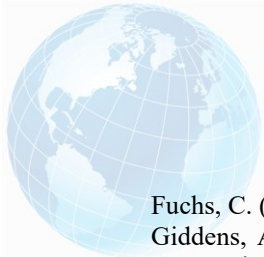
در نهایت، یافته‌ها نشان می‌دهد که سوژگی سیاسی نسل Z در سطح جهانی در حال بازتعریف است و رسانه‌های اجتماعی یکی از مهم‌ترین سکوها برای بازتعریف‌اند. فهم این فرایند - با حساسیت نسبت به زمینه، فرهنگ، ساختارهای سیاسی و فناوری - برای پژوهشگران علوم اجتماعی، روان‌شناسان و کارشناسان حوزه رسانه اهمیت اساسی دارد. اگرچه فراتحلیل حاضر گامی در این مسیر است، اما همچنان

نیازمند پژوهش‌های دقیق‌تر، بین‌رشته‌ای‌تر و مبتنی بر رویکردهای جدید روش‌شناختی هستیم تا بتوانیم ابعاد پیچیده و چندسطحی سوژگی سیاسی نسل Z در عصر دیجیتال را بهتر درک کنیم.

References

- Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2012). The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication & Society*, 15(5), 739-768.
- Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2013). *The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*. Cambridge University Press.
- Borenstein, M., Hedges, L. V., Higgins, J. P. T., & Rothstein, H. R. (2009). *Introduction to Meta-Analysis*. Wiley.
- Boulianne, S. (2015). Social media use and participation: A meta-analysis of current research. *Information, Communication & Society*, 18(5), 524-538.
- Boulianne, S. (2020). Twenty years of digital media and political participation: A meta-analysis of prospective and longitudinal studies. *Social Science Computer Review*, 38(3), 237-254.
- Bucher, T. (2018). *If... Then: Algorithmic Power and Politics*. Oxford University Press.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
- Butler, J. (1997). *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford University Press.
- Cheung, M. W. L. (2019). A guide to conducting a meta-analysis with non-independent effect sizes. *Neuropsychology Review*, 29, 387-396.
- Cohen, J. (1960). A coefficient of agreement for nominal scales. *Educational and Psychological Measurement*, 20(1), 37-46.
- Cohen, J. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences* (2nd ed.). Routledge.
- Cooper, H., Hedges, L. V., & Valentine, J. C. (2019). *The Handbook of Research Synthesis and Meta-Analysis* (3rd ed.). Russell Sage Foundation.
- Dean, J. (2010). *Blog Theory: Feedback and Capture in the Circuits of Drive*. Polity Press.
- DerSimonian, R., & Laird, N. (1986). Meta-analysis in clinical trials. *Controlled Clinical Trials*, 7(3), 177-188.
- Duval, S., & Tweedie, R. (2000). Trim and fill: A simple funnel-plot-based method of testing and adjusting for publication bias in meta-analysis. *Biometrics*, 56(2), 455-463.
- Easton, D., & Dennis, J. (1967). The child's acquisition of regime norms. *American Political Science Review*, 61(1), 25-38.
- Egger, M., Davey Smith, G., Schneider, M., & Minder, C. (1997). Bias in meta-analysis detected by a simple graphical test. *BMJ*, 315, 629-634.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Pantheon.
- Foucault, M. (1982). The subject and power. *Critical Inquiry*, 8(4), 777-795.
- Foucault, M. (1991). Governmentality. In G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (Eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* (pp. 87-104). University of Chicago Press.

- Fuchs, C. (2017). *Social Media: A Critical Introduction* (2nd ed.). Sage Publications.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.
- Gil de Zúñiga, H., Jung, N., & Valenzuela, S. (2014). Social media use for news and political engagement: A meta-analysis of effects. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 19(2), 232-252.
- Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason* (Vol. 2). Beacon Press.
- Higgins, J. P. T., & Thompson, S. G. (2002). Quantifying heterogeneity in a meta-analysis. *Statistics in Medicine*, 21(11), 1539-1558.
- Higgins, J. P. T., Thompson, S. G., Deeks, J. J., & Altman, D. G. (2003). Measuring inconsistency in meta-analyses. *BMJ*, 327, 557-560.
- Howard, P. N., & Hussain, M. M. (2013). *Democracy's Fourth Wave? Digital Media and the Arab Spring*. Oxford University Press.
- Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N., & Westwood, S. J. (2019). The origins and consequences of affective polarization in the United States. *Annual Review of Political Science*, 22, 129-146.
- Jung, Y., Kligler-Vilenchik, N., & Literat, I. (2022). Youth political expression in social media: Dynamic pathways to digital citizenship. *New Media & Society*, 24(9), 2050-2071.
- Kahne, J., & Bowyer, B. (2018). The political significance of social media activity among youth. *New Media & Society*, 20(12), 4622-4643.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Verso.
- Lane, D. S., Kim, D. H., & Segerberg, A. (2020). Virtual public spheres and Gen Z political subjectivity: A comparative perspective. *Journal of Youth Studies*, 23(7), 891-912.
- Lipsey, M. W., & Wilson, D. B. (2001). *Practical Meta-Analysis*. Sage.
- Literat, I., & Kligler-Vilenchik, N. (2021). Youth collective expression on TikTok: The visual and collaborative dynamics of political talk. *Journal of Youth Studies*, 24(8), 1100-1117.
- Livingstone, S., & Sefton-Green, J. (2016). *The Class: Living and Learning in the Digital Age*. New York University Press.
- Loader, B. D., Vromen, A., & Xenos, M. (2016). The networked young citizen: Social media, political participation and civic engagement. *Information, Communication & Society*, 19(3), 400-413.
- Margolis, M., & Resnick, D. (2000). *Politics as Usual: The Cyberspace Revolution*. Sage.
- Mascheroni, G., & Vincent, J. (2020). *Life in the Digital Age: Changing Practices of Youth, Media, and Society*. Springer.
- McHugh, M. L. (2012). Interrater reliability: The kappa statistic. *Biochemia Medica*, 22(3), 276-282.
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G., & The PRISMA Group. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: The PRISMA statement. *PLoS Medicine*, 6(7), e1000097.

- Morozov, E. (2011). *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. PublicAffairs.
- Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., et al. (2021). The PRISMA 2020 statement. *BMJ*, 372, n71.
- Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. Penguin Press.
- Rosenthal, R. (1979). The file drawer problem and tolerance for null results. *Psychological Bulletin*, 86(3), 638–641.
- Sterne, J. A. C., Sutton, A. J., Ioannidis, J. P. A., Terrin, N., Jones, D. R., Lau, J., et al. (2011). Recommendations for examining and interpreting funnel plot asymmetry in meta-analyses. *BMJ*, 343, d4002.
- Sunstein, C. R. (2017). *Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton University Press.
- Theocharis, Y., de Moor, J., & van Deth, J. W. (2023). Digitally networked participation and lifestyle politics as new modes of political engagement. *Political Studies Review*, 21(1), 30–49.
- Thompson, S. G., & Higgins, J. P. T. (2002). How should meta-regression analyses be undertaken and interpreted? *Statistics in Medicine*, 21(11), 1559–1573.
- Tufekci, Z. (2017). *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*. Yale University Press.
- Valentine, J. C. (2009). Judging the quality of primary research. In H. Cooper, L. V. Hedges, & J. C. Valentine (Eds.), *The Handbook of Research Synthesis and Meta-Analysis* (2nd ed., pp. 129–146). Russell Sage Foundation.
- Viechtbauer, W. (2010). Conducting meta-analyses in R with the metafor package. *Journal of Statistical Software*.
- Vromen, A., Loader, B. D., & Xenos, M. (2016). Everyday narratives of youth political agency on social media. *Journal of Youth Studies*, 19(4), 474–491.
- Xenos, M., Vromen, A., & Loader, B. D. (2014). The great equalizer? Patterns of social media use and youth political engagement in three countries. *Information, Communication & Society*, 17(2), 151–167.